

**БЕЗПЕКОВІ ВИМІРИ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ:
СВІТОВИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ**

Аналітична доповідь

КИЇВ - 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. Розвиток освіти як питання національної безпеки: загальні підходи до проблеми у сучасному глобальному контексті.	5
2. Реформування системи освіти: проблеми і перспективи в контексті національної безпеки	14
3. Впровадження нових форм освіти як чинник модернізації освітньої системи відповідно до потреб економіки і національної безпеки	24
4. Інтеграція науки й освіти як безпековий чинник	38
5. Стан освіти на тимчасово окупованих територіях та шляхи подолання впливу російської агресії на вітчизняну систему освіти	54
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	61

ВСТУП

Однією з двох основних цілей, визначених у Стратегії національної безпеки України, затвердженої у травні 2015 року, є «утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО»¹. Умовою реалізації зазначених положень, як і визначеного там само завдання «зміцнення Української держави шляхом забезпечення поступального суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку України», виступає зміцнення гуманітарної безпеки і надважлива складова цього процесу – розвиток вітчизняної системи освіти, що визначається недопущенням її руйнування, збереженням її досягнень та оновлення, необхідне для розвитку людського капіталу, поступу в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах.

У Стратегії національної безпеки України міститься також низка конкретизованих положень, дотичних до галузі освіти. Зокрема, визначено такі загрози національній безпеці, як «інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу»; невідповідна вимогам часу економічна модель; недостатній рівень медіа-культури суспільства. Серед основних напрямів державної політики національної безпеки України виділяються такі, що для своєї реалізації вимагають відповідних кроків в освітній галузі: розвиток системи військово-патріотичного виховання, запровадження програм військової підготовки і цивільного захисту в загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах; розвиток оборонно-промислового комплексу як високотехнологічного

¹ Стратегія національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України») // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n14>

сектору економіки; створення умов для подолання бідності і надмірного майнового розшарування в суспільстві, досягнення економічних критеріїв, необхідних для набуття членства в ЄС; упровадження загальнонаціональних програм з медіакультури. Актуальність стану освіти і в безпосередньому безпековому вимірі додатково зростає в умовах іноземної агресії: освіта виступає одним із ключових чинників забезпечення здатності та готовності громадян до служби у лавах Збройних Силах України та належного стану оборонно-промислового потенціалу.

У контексті зазначених напрямів державної політики національної безпеки актуальним є питання визначення критеріїв національної безпеки в освітній сфері, які повинні забезпечувати можливість перевірки й оцінювання відповідності результатів діяльності освітньої системи потребам національної безпеки. Незважаючи на наявність усвідомлення взаємозв'язку стану системи освіти із безпековою сферою, його конкретизація на рівні кількісних і якісних перевірюваних показників залишається нерозробленою до цього часу. Таке становище пояснюється, у тому числі, і браком застосовного у вітчизняних умовах міжнародного досвіду. Для багатьох європейських демократичних держав питання національної безпеки до останнього часу не мали першочергового значення, а підпорядкування військово-політичним інтересам усіх сфер життя включно з освітою у недемократичних державах (як-от колишній СРСР, сучасні РФ та КНР, деякі ісламські держави), не може слугувати прийнятним зразком для України навіть в умовах протистояння зовнішній агресії.

1. Розвиток освіти як питання національної безпеки: загальні підходи до проблеми у сучасному глобальному контексті.

Критерії національної безпеки в освітній сфері: міжнародний досвід та висновки для України. З огляду на нинішні реалії України, особливо цінним є досвід аналізу безпекових вимірів освітньої сфери, здійснюваний у США, – країні, що поєднує світове лідерство у військово-безпековій галузі з високим рівнем демократії. Важливо також те, що у США традиційне акцентування важливості підтримання військової могутності і світового лідерства поєднується з високим ступенем відкритості та змагальності різних позицій в обговоренні найсуперечливіших внутрішньополітичних питань. Крім того, освіта у її прагматичному розумінні, поряд з демократичними принципами і патріотизмом, виступає однією з основних складових світогляду американців, що зумовлює постійну увагу до проблем освіти. Варто зауважити, що тема «занепаду американської освіти» є однією з постійних у суспільно-політичних дискусіях у США протягом останніх десятиліть. Проте саме це виступає однією із причин того, що занепаду насправді не спостерігається, а система освіти США в цілому успішно змінюється відповідно до вимог часу, продовжуючи залишатися одним із надійних елементів фундаменту світового лідерства цієї країни.

Аналіз безпекових вимірів та імплікацій освітньої політики, здійснюваний представниками американської експертної спільноти, відзначається не тільки обґрунтуваннями важливості освітньої сфери загального характеру, а й визначенням критеріїв оцінки стану освіти у зв'язку із потребами забезпечення національної безпеки та пропозиціями щодо заходів, спрямованих на поліпшення ситуації. Врахування цього зарубіжного досвіду видається актуальним для України в умовах, з одного боку, потреби вирішення питань щодо шляхів розвитку освіти, та, з іншого, необхідності зміцнення національної безпеки. Важливо також підкреслити, що у розробці питання впливу освіти на національну безпеку йдеться не про

мілітаризацію чи примітивну «патріотизацію» освіти, а саме про забезпечення ключових умов збереження і примноження людського капіталу, поліпшення стану захищеності держави і суспільства щодо актуальних і потенційних загроз суголосно з тим, як ці питання вирішуються у провідних країнах світу, зокрема, у США та, врешті-решт, - забезпечення кращого майбутнього для нашої країни.

Експертна група Американської Ради з міжнародних відносин² (Council on Foreign Relations) підготувала доповідь «Реформа американської освіти і національна безпека»³, безпосередньо присвячену питанням взаємозв'язків і взаємовпливів освітньої та безпекової сфер. На відміну від схожого за своїм значенням і тональністю попереднього документа, доповіді «Нація під загрозою» (1983)⁴, яка більше торкалася проблем економічного характеру (зокрема, рівня освіти робочої сили та викликів міжнародної конкуренції), доповідь 2012 року безпосередньо присвячена питанням взаємозв'язку стану розвитку і перспектив системи освіти та забезпеченням національної безпеки в контексті загроз і викликів початку XXI століття. У цьому контексті необхідно згадати і доповідь Національної комісії з проблем шкільної освіти 2000 року із назвою «Доки не пізно», автори якої доводили необхідність поліпшення становища із вивченням природничих наук і математики: «Ці науки дають нам... рівень життя, економічну та воєнну безпеку, які підтримуватимуть нас всередині країни й у світі»⁵.

Поза сумнівом, існують специфічні для США завдання і проблеми, нехарактерні для України, однак значна частина висновків є доречною і у

² Council on foreign relations // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.cfr.org/>

³ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68). – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. – 120 p.

⁴ A Nation At Risk: The Imperative For Educational Reform. An Open Letter to the American People (April 1983) // Веб-сайт Міністерства освіти США [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www2.ed.gov/pubs/NatAtRisk/index.html>

⁵ Before It's Too Late: A Report to the Nation from the National Commission on Mathematics and Science Teaching for the 21st Century // Department of Education, Washington, DC., 2000-09-01 // Веб-сайт Міністерства освіти США [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED441705.pdf>

вітчизняному контексті. Як випливає з доповіді «Реформа американської освіти і національна безпека», деякі проблеми, незважаючи на всі відмінності між ситуаціями в Україні і США, є нагальними для забезпечення національної безпеки обох країн. Зокрема, однією із найважливіших, на нашу думку, є необхідність формування і зміцнення суспільної єдності через навчальні предмети суспільствознавчого циклу (національна і світова історія, політична та правова системи). Значення належного опанування цих предметів автори доповіді оцінюють надзвичайно високо, оскільки саме вони, на їхню думку, діють як «клей, який тримає разом наше суспільство»⁶.

Фактично, доповідь являє собою розгорнуту відповідь на питання «Чому освіта є проблемою національної безпеки?». Її автори виділяють п'ять основних загроз, які мають високий потенціал актуалізації у разі зволікання з подоланням негативних тенденцій в освіті:

- загроза для економічного зростання і конкурентоспроможності;
- загроза для воєнної безпеки;
- загроза для інформаційної безпеки;
- загроза для глобальних інтересів США;
- загроза для єдності і згуртованості нації.

Таким чином, обґрунтовано висновок, що **«військова сила вже не є достатньою умовою для гарантування безпеки держави. Національна безпека нині тісно пов'язана з людським капіталом, а сила чи слабкість людського капіталу країни визначається станом системи освіти»**.

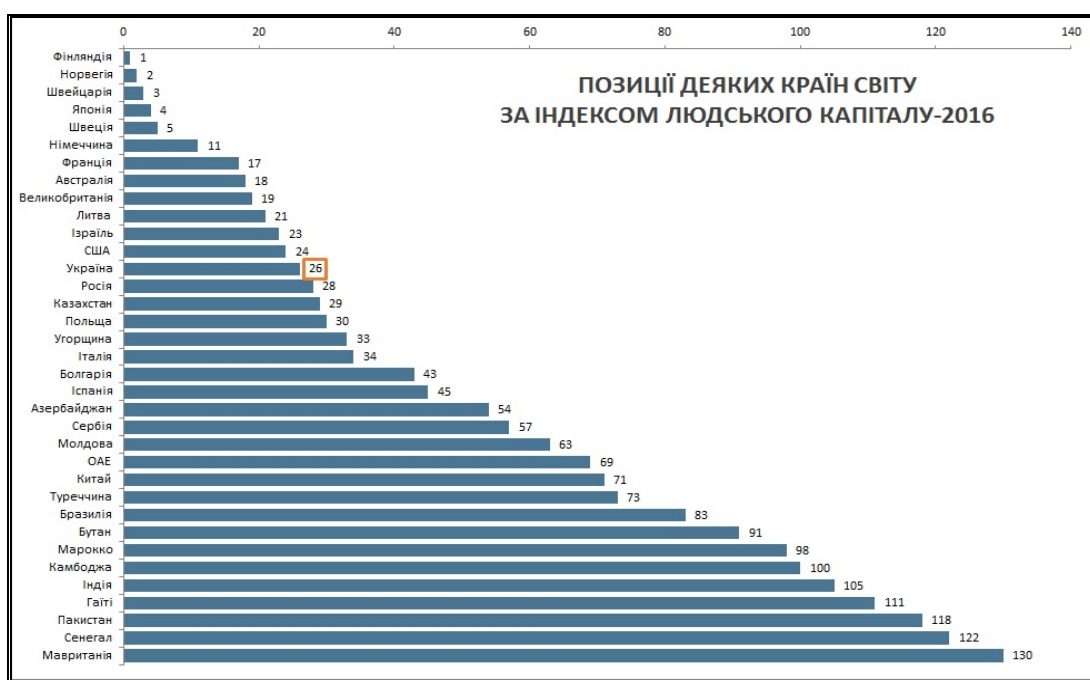
Для подолання недоліків у роботі системи освіти, пов'язаних із потенційними загрозами національній безпеці, автори доповіді «Реформа американської освіти і національна безпека» пропонують три широкі ініціативи, спрямовані на поліпшення стану галузі у зазначеному пріоритетному напрямку: 1) розширення і посилення єдиних освітніх вимог

⁶ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68). – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. – P. 3.

для всіх громадських шкіл з наголосом на природничих науках, технологіях, іноземних мовах та суспільствознавчих дисциплінах; 2) запровадження організаційних змін з метою надання учням і їхнім батькам більших можливостей у виборі школи; 3) запровадження щорічного «безпекового аудиту» системи освіти, спрямованого на визначення ступеня відповідності середніх шкіл певним критеріям, основними з яких є охоплення середньою освітою та успішність учнів і випускників в опануванні пріоритетних дисциплін.

Необхідно відзначити, що за Індексом розвитку людського капіталу, який щорічно укладається Всесвітнім економічним форумом (World Economic Forum⁷), 2016 року Україна посіла 26 місце серед 130 країн світу, покращивши за рік позицію на 5 пунктів (Рис. 1)⁸.

Рисунок 1

За сукупними показниками розвитку людського капіталу Україна не надто значно поступається США (24 місце), проте випереджає Росію і

⁷ World Economic Forum // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.weforum.org/>

⁸ Рівень розвитку людського капіталу України у 2016 році // Економічний дискусійний клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/rejtingovi-ocinky-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-2016>

Польщу (28-ме та 30-те місця у рейтингу відповідно). Світовим лідером за рівнем розвитку людського капіталу 2016-го, як і попереднього року, стала Фінляндія. Перша десятка лідерів також не змінилася – Норвегія, Швейцарія, Японія, Нова Зеландія, Данія, Нідерланди, Канада та Бельгія. Останніми у рейтинговій оцінці є Малі, Нігерія, Чад, Ємен і Мавританія.

Варто наголосити, що високий сукупний рейтинг людського капіталу України у першу чергу зумовлений високими показниками параметрів, пов'язаних саме з освітньою сферою. Так, 100 % населення здобуває початкову освіту, а за рівнем здобуття середньої освіти наша держава знаходиться у першій десятці⁹. Водночас, для багатьох навіть розвинутих країн, зокрема, США та членів Європейського Союзу, серйозну проблему становить якраз недостатній рівень письменності та інших базових освітніх навичок¹⁰. Водночас за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 (The Global Competitiveness Index), Україна посіла 85-те місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу займала 79-ту позицію)¹¹. Такі результати пояснюються, зокрема, тим, що доволі високі показники кількості науковців та інженерів супроводжуються у нашій країні надзвичайно низькими показниками залучення фахівців до роботи за спеціальністю. Вкрай невтішним є поки що і ключовий для економічного розвитку показник ВВП на душу населення (укладається Міжнародним валютним фондом), за яким Україна 2016 року посіла 138-ме місце серед 189 країн, знаходячись у групі найбідніших (Таблиця 1)¹².

⁹ Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році // Економічний дискусійний клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/riven-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci>

¹⁰ Council conclusions on literacy // Council of the European Union, Brussels, 26 and 27 November 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015888%202012%20INIT>

¹¹ Позиція України в рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 // Економічний дискусійний клуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>

¹² List of Countries by Projected GDP per capita // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://statisticstimes.com/economy/countries-by-projected-gdp-capita.php>

Таблиця 1

ВВП на душу населення (2016)

Узбекистан	2,131	0.207	135
Нікарагуа	2,115	0.205	136
Східний Тимор	2,104	0.204	137
УКРАЇНА	2,052	0.199	138
Соломонові острови	2,028	0.197	139
Республіка Конго	1,981	0.192	140
Лаоська народно-демократична республіка	1,921	0.186	141

При зіставленні рейтингових оцінок розвитку людського капіталу та економіки впадає в око наявність у нашій країні значного розриву між високими показниками розвитку людського капіталу та його нереалізованістю в економічній діяльності. Наведені рейтингові оцінки вказують і на те, що саме людський капітал і система освіти як ключовий чинник його збереження і розвитку становлять найголовніший ресурс майбутнього успіху України, а отже саме вони повинні стати рушієм позитивних змін у соціально-економічній сфері. Водночас згаданий розрив у показниках людського розвитку і розвитку економіки максимально наочно свідчить і про найвищий ступінь відповідальності дій, пов'язаних із **реформуванням вітчизняної системи освіти**, яка виступає **критично важливим ресурсом соціально-економічного розвитку**. Відповідність зросту економічних досягнень держави до показників розвитку українського людського капіталу – є необхідною вимогою для успішного майбутнього нашої країни. Для цього вітчизняна освіта має зберігати усі свої досягнення і напрацювання, а реформування цієї сфери має бути чітко продуманим, економічно і соціально обґрунтованим та спиратися на підтримку освітян та громадськості.

Пріоритетні напрями розвитку освіти в контексті зовнішніх загроз та необхідності зміцнення національної безпеки. Економічне зростання залежить від конкурентоспроможності на світовому ринку товарів і послуг, який вимагає як дедалі вищої кваліфікації, так і (що особливо важливо) дедалі вищої здатності працівників швидко опановувати нові знання, уміння та навички, пристосовуючись до динамічного розвитку економіки та новітніх технологічних змін. Те саме стосується і оборони держави: новітні військові і оборонно-промислові технології потребують кваліфікованих кадрів, здатних до якісного і швидкого освоєння нових знань і умінь. За висновком доповіді, гострою проблемою для США є, поряд із низькими загальноосвітніми показниками значної частини випускників шкіл, незадовільний стан їхнього здоров'я. Загалом, за висновком авторів доповіді «Реформа американської освіти і національна безпека», лише чверть молодих людей повністю відповідають вимогам до майбутніх військовослужбовців (стан здоров'я, освітній рівень, відсутність правопорушень)¹³.

Проникнення інформаційних технологій та нових медіа в економіку, соціальне життя та оборонну сферу зумовлює важливість комп'ютерної грамотності та медіаосвіти як складових навчальних програм. З огляду на подальше зростання руйнівного потенціалу кібератак, із посиленням ролі різноманітних інформаційних систем та розвитком «інтернету речей», актуальним завданням стає підготовка фахівців, здатних адекватним чином забезпечувати захист інформаційних систем об'єктів критичної інфраструктури (включно з деякими найбільш соціально значущими приватними структурами, як-от оператори зв'язку, надавачі транспортних та банківських послуг тощо) і державних органів. Для України важливою специфічною проблемою також є забезпечення належного рівня патріотизму та опірності до ворожих впливів як самих фахівців з інформаційної безпеки,

¹³ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68). – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. – P. 9.

так і тих, хто безпосередньо визначає їхні завдання та загальну політику у цій сфері.

Специфічну вітчизняну проблему останнього часу становить загострення конкурентної боротьби за українського студента з боку ВНЗ зарубіжних країн, спричинене високою платою за навчання у частині українських ВНЗ, корупцією та відносно невисокою якістю освіти, як і, на жаль, дедалі більшою часткою молодих людей та їхніх батьків, які пов'язують надії на краще майбутнє з еміграцією. За даними експертів, кількість українців в іноземних університетах у 2014–2015 навчальному році становила 59 648 осіб (Рисунок 2)¹⁴.

Рисунок 2

У минулому ж навчальному році вищу освіту за кордоном здобувало щонайменше 68 тис. громадян України. Серед найбільш бажаних для навчання країн, як і раніше, залишаються Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Динаміка

¹⁴ О. Слободян, Є. Стадний. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? // Аналітичний центр CEDOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>

зростання з 2009 по 2015 роки становить 129 %. Якщо порівнювати два останні роки, то приріст становить майже 29 % або ж 13 266 осіб. Причому 2/3 цього приросту склали саме українські студенти у польських університетах. У 2015–2016 навчальному році у Польщі навчався 30 041 український студент. У Польщі українська студентська діаспора є найчисленнішою – 53 % усіх іноземних студентів, що навчаються в цій країні, значно випереджаючи другу за розміром діаспору, білоруських студентів, яка становить майже 10 %.

В сучасному глобалізованому світі зростає значення обізнаності з міжнародними справами та різними аспектами життя в інших країнах, що зумовлює підвищення значення володіння іноземними мовами та розуміння подій у світі. Якщо для США головним чинником у цьому відношенні виступає необхідність подальшого забезпечення світового лідерства (захист глобальних інтересів), то для України це необхідність європейської та євроатлантичної інтеграції, включно з оборонними та політичними аспектами. В умовах неоголошеної «гібридної війни» та протистояння країні-агресору – РФ для України напрямом посиленої уваги стає розуміння суспільством поточних та перспективних процесів, що відбуваються у цій країні. Від цього великою мірою залежить успішність протистояння поточній російській агресії та правильність вибору перспективних варіантів російської політики України.

Значущим для національної безпеки, поряд із міжнародною обізнаністю та володінням іноземними мовами, автори доповіді «Реформа американської освіти і національна безпека» вважають «знання історії і цінностей своєї країни», підкреслюючи, що «розуміння історії, політики, культури і традицій є важливим для громадянської позиції і критично значущим для усвідомлення того, хто є союзниками, а хто супротивниками Америки»¹⁵. Для нашої держави, як і для будь-якої іншої країни світу, єдине розуміння

¹⁵ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68). – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. – P. 12.

національних цінностей здатне забезпечити належний рівень суспільної єдності та національної консолідації виключно за умови відсутності значної соціальної нерівності і, як наслідок, нерівності у доступі до якісної освіти. На жаль, в Україні через триваючу соціально-економічну кризу та повільність впровадження реформ негативний вплив критично значущого чинника соціально-економічної нерівності вже у найближчі роки загрожує стрімким погіршенням ситуації. Відповідно, зростає значення зміцнення національної солідарності, прищеплення молодим громадянам духу взаємної довіри, поваги і допомоги.

2. Реформування системи освіти: проблеми і перспективи в контексті національної безпеки

Проект Закону України «Про освіту»: переваги і проблемні моменти. Сьогодні вітчизняна освіта, маючи численні незаперечні здобутки й досягнення, потребує суттєвого оновлення відповідно до потреб суспільного розвитку та забезпечення національної безпеки. Необхідність модернізації освіти зумовлюється як специфічними для України чинниками, так і загальноєвропейськими та світовими тенденціями розвитку соціально-економічної сфери. Чільні позиції серед цих чинників посідають проблеми матеріально-технічної бази вітчизняних навчальних закладів, необхідність гармонізації структури і змісту освіти з європейськими стандартами, необхідність узгодження знань і навичок, що даються освітою, з реальними життєвими потребами, прискорення процесів оновлення професійних знань і навичок, необхідність приведення у відповідність структури підготовки кадрів до реальних потреб і запитів економіки, враховуючи тенденцію до зниження народжуваності і старіння населення.

Особлива відповідальність нинішнього етапу модернізації освітньої сфери визначається ухваленням та початком імплементації базових

законодавчих актів. 2014 року на засадах Болонського процесу зі створення Європейського простору вищої освіти було ухвалено Закон України «Про вищу освіту». У жовтні 2016 року Верховна Рада України прийняла у першому читанні рамковий Закон України «Про освіту»¹⁶, який повинен і може визначати поступальний розвиток вітчизняної освіти щонайменше на наступне десятиліття. Вдала імплементація Закону «Про освіту» має потенціал для забезпечення належних умов з метою вирішення ключової проблеми системи освіти в Україні – зростання ступеня невідповідності змісту і форм освіти вимогам XXI століття.

Прийнятий у першому читанні проект Закону України «Про освіту» містить чимало позитивних моментів, які, у разі належної імплементації, здатні вивести вітчизняну освіту на якісно новий, відповідний вимогам часу, рівень. Серед таких позитивних моментів варто відзначити:

1. Впровадження інклюзивної освіти.
2. Законодавче визнання формальної, неформальної та інформальної (самоорганізовуваної, самостійної) освіти. (Передбачено механізми визнання результатів неформальної освіти та інформального навчання у системі формальної освіти. Це розширює можливості громадян щодо здобуття освіти. Законопроектом вперше в Україні гарантується право вибору для здобувачів освіти (батьків дітей), перш за все – середньої, що відповідає вимогам Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.)
3. Профілізація старшої школи як крок до кращої підготовки молоді до самостійного життя, успішної трудової діяльності.
4. Запровадження громадського контролю на всіх освітніх рівнях.
5. Оновлення системи забезпечення якості освіти відповідно до європейських вимог (На базі Державної інспекції навчальних закладів має бути створено Агентство забезпечення якості освіти, до повноважень якого відійдуть питання акредитації (крім вищої освіти)).

¹⁶ Проект Закону про освіту // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639

6. Запровадження державно-громадського управління закладами освіти, зокрема, у сфері повноважень батьківських об'єднань.

7. Впровадження системи освітніх і професійних кваліфікацій, створення Національного агентства кваліфікацій, яке буде здійснювати зв'язок освіти з професійним середовищем.

Стосовно першого зі згаданих пунктів, запровадження інклюзивної освіти, слід відзначити, що Ст. 19 проекту Закону України «Про освіту» присвячена організації навчання для дітей з особливими потребами, гарантуванню дотримання прав осіб з особливими освітніми потребами, вимогам щодо забезпечення навчальних корпусів та класів. Законопроект містить і таке нове і прогресивне поняття, як «інклюзивне освітнє середовище». Прикметно, що Президент України ухвалив рішення про невідкладне (до прийняття нового Закону України «Про освіту») запровадження заходів, спрямованих на впровадження інклюзивної освіти за європейськими стандартами. На вирішення цього завдання спрямований поданий Президентом України¹⁷ і прийнятий Верховною Радою України у травні 2017 року проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг»¹⁸. Цей законодавчий акт, відповідно до європейських і світових стандартів, дає новий імпульс розвитку інклюзивної освіти в Україні, яка має охоплювати до 10 % дітей.

Успіх впровадження рамкового Закону України «Про освіту» залежить як від послідовності і якості його імплементації, так і від коригування проблемних моментів, на які вказують освітяни, незалежні експерти, представники зацікавлених громадських організацій. Одним із ключових проблемних моментів проекту Закону «Про освіту» є фактична залежність

¹⁷ Нове законодавство забезпечить докорінне реформування освітньої галузі, вихід на європейські принципи та моделі – Президент // Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/nove-zakonodavstvo-zabezpechit-dokorinne-reformuvannya-osvit-41214>

¹⁸ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61775

його виконання від численних похідних законодавчих актів і відомчих норм, які повинні розроблятися і впроваджуватися на його основі. Таким чином у процес реформування можуть закладатися два суттєві недоліки:

1. Відкладення відповідних змін (до їх унормування відповідними актами); та
2. Надання неправомірних можливостей для окремих посадовців здійснювати процес реформування «в ручному режимі», без належного обґрунтування та фахового і громадського обговорення. На жаль, прояви останньої тенденції вже фіксуються, про що, зокрема, свідчить досвід впровадження змін до Типового навчального плану для 10–11 класів та навчальних програм 5–9 класів.

Як відзначають представники експертної спільноти і громадськості, успішність імплементації положень нового рамкового Закону України «Про освіту» значною мірою залежатиме від урахування у ньому трьох ключових моментів змістовного характеру¹⁹.

1. Незважаючи на дискусійний характер питання щодо впровадження компетентнісного підходу в освіті, загалом потреба у зближенні змісту вітчизняної освіти із сучасними соціально-економічними реаліями не викликає сумнівів. Також впровадження компетентнісного підходу диктується вимогою гармонізації української освіти з освітою ЄС, зокрема виконанням відповідної Рекомендації Європейського парламенту та Ради Європи²⁰. Безперечно, компетентнісний підхід не повинен використовуватися як виправдання інколи не до кінця продуманих ініціатив щодо реформування змісту і форм освіти, – тим більше, що він є природним продовженням і розвитком у нових умовах традиційних освітніх підходів і методів. Окрім того, запровадження компетентнісного підходу зумовлюється необхідністю узгодження освітнього законодавства із Національною рамкою

¹⁹ Must have нового закону «Про освіту» // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2017/05/18/224260/>

²⁰ Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) "Про основні компетенції для навчання протягом усього життя" від 18 грудня 2006 року // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_975

кваліфікацій²¹, яка є системним описом кваліфікаційних рівнів та **компетентностей** працівників, що базується на європейських стандартах та передбачає зв'язок освіти з вимогами ринку праці. Проте у проекті Закону України «Про освіту», поряд із конкретним переліком компетентностей немає ні чітких механізмів, ні конкретних термінів запровадження компетентнісного підходу. У ньому не визначені відповідні методичні, програмні та організаційні заходи та бракує орієнтирів моніторингу реалізації компетентнісного підходу. Внесення цих складових до проекту Закону України «Про освіту» зніме чимало питань, які виникають в освітянському середовищі, щодо конкретного змісту компетентнісних новацій, та унеможливить довільне тлумачення недостатньо чітко визначеного терміну.

2. Запровадження оновлених рівнів повної загальної середньої освіти, особливо її останнього, профілізованого етапу, вимагає ретельної підготовки змістової, матеріально-технічної, кадрової та організаційної бази. До цього кроку також повинні бути готовими й вищі навчальні заклади. Тому до проекту Закону України «Про освіту» було б доцільним внести спеціальні положення щодо усіх необхідних підготовчих заходів до запровадження 12-річної середньої освіти.

3. Згідно зі Ст. 61 проекту Закону України «Про освіту», «Посадовий оклад педагогічного працівника (найнижчої кваліфікаційної категорії) встановлюється у розмірі трьох мінімальних заробітних плат», тобто станом на перше півріччя 2017 року має становити близько 9600 грн на місяць. Окрім того, законопроект передбачає 20 % доплату педагогам за проходження сертифікації. Необхідно відзначити надзвичайно високий рівень відповідальності вміщення такого положення до рамкового Закону України в галузі освіти. Поряд із безперечним позитивним результатом щодо підвищення престижності праці освітян, таке зобов'язання з боку держави

²¹ Національна рамка кваліфікацій (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341) // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>

вимагає безумовності його виконання, будучи пов'язаним із суттєвими ризиками соціально-політичного характеру у разі виникнення проблем із фінансуванням зазначених витрат.

Проблемним моментом проекту Закону України «Про освіту» є відсутність положень, які б належним чином врегульовували питання фінансування освітніх закладів. Як і раніше, передбачаються надходження із бюджетних та небюджетних джерел, не вирішуючи болючого для суспільства питання напівзаконних «добровільних внесків», які, з одного боку, дозволяють багатьом школам виживати, а з іншого, - створюють значні корупційні ризики. Шлях до радикального вирішення цієї резонансної проблеми було вказано рішенням Конституційного Суду України 2004 року у справі про доступність і безоплатність освіти²²: на законодавчому рівні необхідно чітко визначити рівень, зміст та обсяг освітніх послуг, що надаються безкоштовно, а всі решта можуть надаватися на платній основі. Відповідно, стандарт освіти (Розділ IV проекту Закону України «Про освіту») мав би включати не тільки вимоги щодо результатів, компетентностей та навчального навантаження, а й загальні вимоги щодо матеріального забезпечення навчальних закладів, на основі яких можна встановити чіткі й прозорі умови надання безкоштовних та платних освітніх послуг. Крім того, у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України слушно вказується на потенційний корупціогенний чинник, пов'язаний з невідповідністю окремих положень проекту Закону України «Про освіту» законодавству щодо приватизації та наданням «закладам освіти повноваження на власний розсуд розпоряджатися державним майном, що може мати наслідком незаконне присвоєння державного майна, яке не підлягає приватизації»²³.

²² Рішення Конституційного Суду України // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04>

²³ Висновок на проект Закону України «Про освіту» (реєстр. № 3491-д від 04.04.2016 р.) // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=58639&pf35401=398117>

Українська мова та мови національних меншин в освіті. З точки зору зміцнення національної безпеки важливе значення має розширення сфери функціонування української мови. Це, у свою чергу, значною мірою залежить від зміцнення позицій державної мови в освіті. На вирішення цієї актуальної проблеми спрямований проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні»²⁴, поданий до Верховної Ради України народними депутатами Г. Гопко, О. Сироїд та ін. Низка положень проекту безпосередньо стосуються місця і ролі державної мови та мов національних меншин у сфері освіти. Можна відзначити, що, за умови належної імплементації, пропоновані зміни здатні реально сприяти поліпшенню становища мов та культур відповідних національних меншин, водночас працюючи на розширення сфери функціонування державної мови та утвердження української як мови міжнаціонального спілкування представників усіх національностей, що проживають в Україні. Особливо позитивними з точки зору зміцнення позицій української мови є пропоновані положення щодо необхідності забезпечення викладання 50–80 % навчальних предметів державною мовою у навчальних закладах (основна та старша школа), що провадять викладання мовами національних меншин. При цьому варто наголосити, що реалізація такого положення сприятиме усуненню можливості дискримінації громадян України за мовною ознакою через забезпечення рівного доступу до вищої освіти, поліпшення перспектив отримання кращої роботи у будь-якому регіоні України.

Разом із тим, видається, що деякі положення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні», що стосуються освіти, потребують певного удосконалення. Так, у Ст. 8-3, п. 9 (с. 4 проекту)

²⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61590

пропонується внести зміну до Закону України «Про національні меншини в Україні» щодо безумовного права представників національних меншин створювати навчальні заклади та керувати ними без фінансових зобов'язань держави щодо таких навчальних закладів. Це положення може інтерпретуватися як таке, що надає право на отримання загальної середньої освіти у приватному закладі без вивчення державної мови. Видається доцільним доповнити цю зміну положенням щодо необхідності для приватних навчальних закладів, у співпраці з органами державної влади, забезпечення належного оволодіння учнями державною мовою в обсягах, які визначаються відповідним центральним органом державної влади. Також варто доповнити проект положенням щодо обов'язкової експертизи і схвалення навчальних матеріалів мовами іноземних меншин, які закупаються чи отримуються не за рахунок коштів державного чи місцевого бюджету.

Щодо обсягів викладання державною мовою та іншими мовами навчальних предметів. Відповідно до вищезазначеного, у проекті пропонується визначити обсяги викладання навчальних предметів державною мовою щонайменше 50 та 80 % в основній та старшій школі відповідно. У разі виникнення вимог громад окремих національних меншин на паралельному викладанні окремих предметів державною мовою та мовами меншини, це може призвести до зростання навчального навантаження до рівня, не відповідного чинним нормам. З огляду на зазначене, доцільним видається передбачення можливості для представників національних меншин обирати не тільки навчання відповідною мовою, а й її поглиблене вивчення та поглиблене вивчення відповідних предметів гуманітарного циклу (історія краю, історія відповідного народу/держави, література, культура, народознавство тощо). Також доцільним видається закріплення можливості у місцях компактного проживання представників меншини для дітей інших національностей повністю чи частково опанувати згадані курси з метою

забезпечення поінформованості, зміцнення взаєморозуміння, толерантності, підготовки до самостійного життя.

Також варто зауважити, що проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні» в частині пропонованих змін до Закону України про освіту не проводить відмінності між мовами національних меншин та іноземними мовами, що може вести до небажаного скорочення обсягів вивчення іноземних мов. Навчання мовами національних меншин чи їх вивчення не повинно перешкоджати вивченню іноземних мов – мов міжнародного спілкування. З метою належного розмежування мов національних меншин та іноземних мов в освіті видається доцільним додати до проекту пункт такого змісту: «Мови національних меншин – це мови, поширені серед населення України, крім державної та мов корінних народів. Мова національної меншини, що може використовуватися як мова навчання у навчальних закладах України, – це мова національної громади, яка має місця компактного проживання на території України. Така мова національної меншини у використанні в освіті не вважається іноземною мовою».

Основними вимірюваними показниками відповідності стану й динаміки системи освіти вимогам, пов'язаним із забезпеченням національної безпеки, у середній освіті можуть слугувати показники охоплення, результати зовнішнього незалежного оцінювання та державних підсумкових атестацій за пріоритетними напрямками, участі українських шкіл у міжнародних дослідженнях успішності учнів (передусім TIMSS²⁵ та PISA²⁶); у вищій – кількісні показники студентів, що здобувають освіту за пріоритетними напрямками, та їхня успішність. Важливими якісними показниками у цій сфері є результати модернізації навчальних програм,

²⁵ Trends in International Mathematics and Science Study [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.timss.org/>

²⁶ Programme for International Student Assessment [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oecd.org/pisa/>

впровадження у навчальний процес оновлених навчальних компонентів. Ще одну групу значущих показників можуть становити результати регулярних соціологічних досліджень, спрямованих на визначення рівнів патріотизму, обізнаності у поточних подіях, зовнішньополітичній ситуації, готовності до служби у лавах Збройних Сил України. Названі кількісні та якісні показники можуть стати основою для регулярного безпекового аудиту вітчизняної системи освіти (Таблиця 2).

Таблиця 2

Деякі ключові освітні показники безпекового аудиту

Кількісні параметри	Якісні параметри
<ol style="list-style-type: none"> 1. охоплення освітою 2. показники успішності за пріоритетними напрямками (ЗНО, ДПА) 3. результати міжнародних досліджень успішності учнів 4. результати соціологічних досліджень 5. показники здоров'я учнів ЗОСШ та студентів ВНЗ/ПТНЗ 6. кількість випускників ВНЗ/ПТНЗ, що працюють за спеціальністю 7. кількість іноземних студентів/кількість українських студентів за кордоном 	<ol style="list-style-type: none"> 1. впровадження нових компонентів (європейська освіта, медіаосвіта) 2. розвиток освіти протягом життя 3. експертні оцінки

Підводячи підсумок розгляду ініціатив щодо освітньої реформи в аспекті національної безпеки, варто ще раз наголосити на необхідності забезпечення якнайвищого рівня продуманості і виваженості рішень щодо значних змін в освітній сфері. Ні недоліки законодавчих норм, ні можливі вади реалізації не повинні виступити причиною скорочення доступності освіти на будь-якому її рівні. Відповідно, при розробці та опрацюванні законодавчих документів мають враховуватися економічні, соціальні та політичні наслідки пропонованих новацій. Адже, наприклад, суттєве зниження доступності освіти у складних соціально-економічних умовах може

стати причиною не тільки іміджевих проблем та погіршення якості людського капіталу, а й безпосереднім соціально-політичним ризиком, зумовленим поповненням ринку праці великою кількістю молодих некваліфікованих працівників, виходом зі становища для багатьох з яких стане еміграція та кримінальна діяльність, у тому числі пов'язана із зовнішніми гібридними загрозами.

3. Впровадження нових форм освіти як чинник модернізації освітньої системи відповідно до потреб економіки і національної безпеки

Реформування структури підготовки фахівців. Частка людського капіталу найбільш розвинених країн становить понад 80 % їхнього національного багатства²⁷. Відтак, головною метою реформування вітчизняної освіти, в кінцевому підсумку, є зростання якості людського капіталу для забезпечення «високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, задоволення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях»²⁸. Система освіти сьогодні має працювати на випередження, оскільки підготовка компетентного фахівця є тривалим процесом. Відтак існує нагальна потреба у прогностичному плануванні потреб вітчизняного ринку праці на значну часову перспективу.

Дослідження Інституту соціології НАН України, які в моніторинговому режимі здійснюються з 1992 року свідчать, що близько 60 % українців не можуть знайти роботу за набутою спеціальністю, а 25 % готові пожертвувати спеціальністю заради отримання роботи. Участь роботодавців у підготовці кадрів (раніше становила до 60 % від загальних інвестицій) майже

²⁷ The Human Capital Report 2015 // World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf

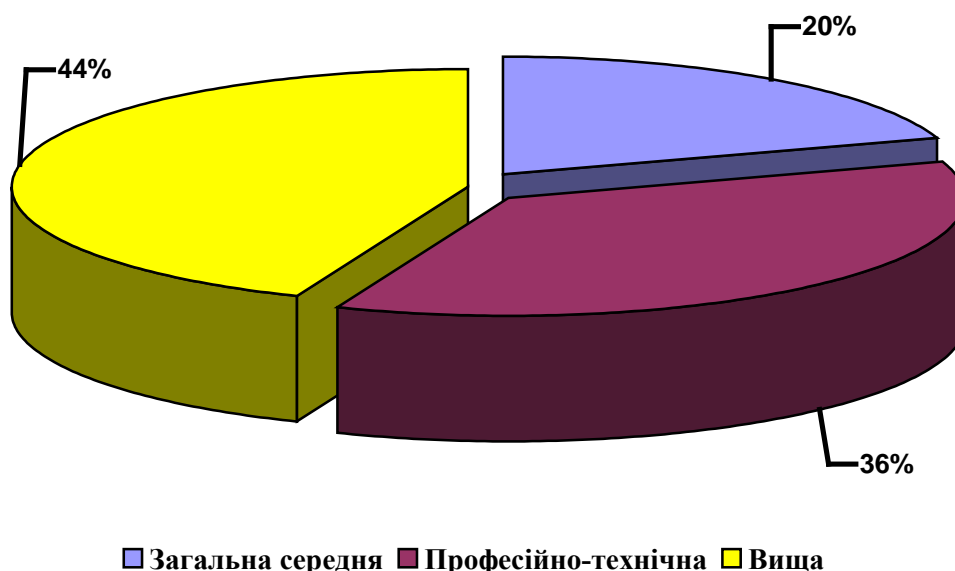
²⁸ Закон України «Про вищу освіту» // Верховна рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

припинено²⁹. Розбалансованість ринку праці значною мірою викликана відсутністю системної взаємодії між зацікавленими сторонами: органами державного управління, системою професійної освіти, працівниками та роботодавцями.

У 2016 році у структурі безробітного населення частка осіб, які не змогли знайти роботу після закінчення навчальних закладів склала 15,6 %³⁰. За даними Державної служби зайнятості, на 1 травня 2017 року серед зареєстрованих безробітних 44 % – мали вищу або базову та неповну вищу освіту, 36 % професійно-технічну, 20 % середню освіту (Діаграма 1)³¹.

Діаграма 1

**Структура безробітних за освітою на 1 травня 2017 року
(за освітою)***

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

²⁹ Про участь центральних та регіональних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців у формуванні трудового потенціалу держави та професійній підготовці кваліфікованих робітників для сучасної економіки України: матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 21 грудня 2011 року // За заг. ред. В. П. Головінова. – К.: Парламентське вид-во, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=52883>

³⁰ Щодо ситуації на ринку праці // Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=401365>

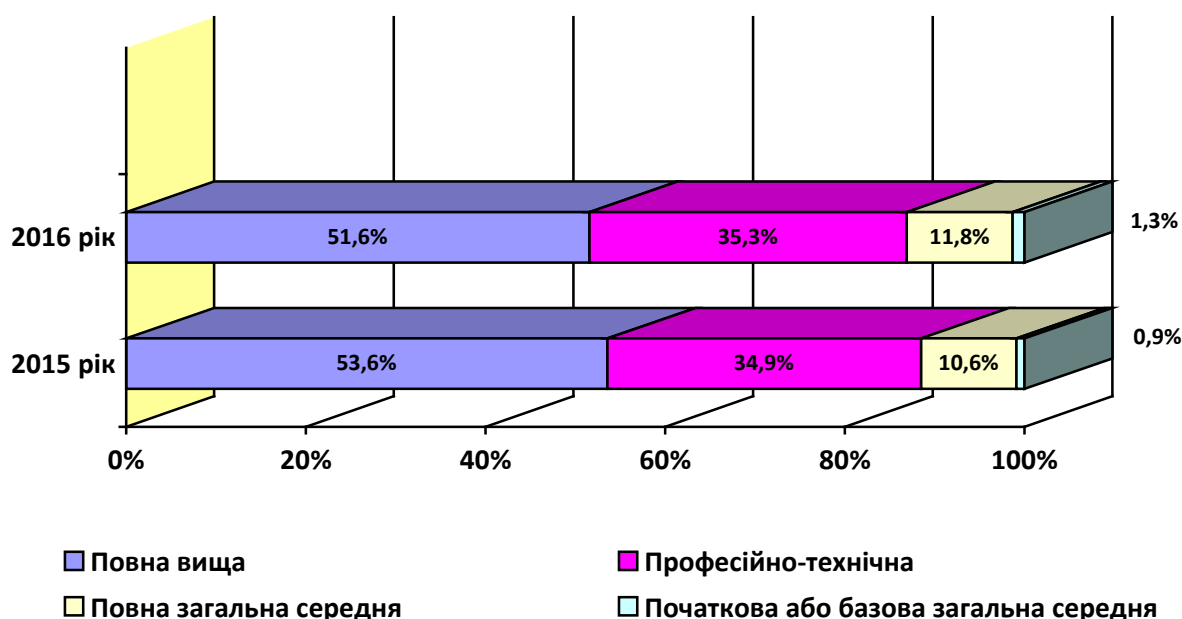
³¹ Структура зареєстрованих безробітних станом на 1 травня 2017 року (за освітою) // Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350793>

Ще однією загрозою є виїзд кваліфікованих фахівців за кордон. Офіційним джерелом статистичних даних щодо обсягів трудової міграції громадян України за кордон, що формується на постійній основі, є звітність за формою № 1-ПА «Кількість громадян, працевлаштованих за кордоном суб'єктами господарювання, що мають ліцензію з посередництва у працевлаштуванні за кордоном». У 2016 році 51,6 % трудових мігрантів мали повну вищу освіту, 35,3 % – професійно-технічну освіту, 13,1 % середню освіту різних рівнів (Діаграма 2)³².

Діаграма 2

Структура громадян України, працевлаштованих за кордоном у 2015-2016 роках (за освітою)*

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Показово, що ці дані відображають лише незначний сегмент трудової міграції, сформований на підставі даних суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність, пов'язану із працевлаштуванням громадян України за

³² Зовнішня трудова міграція. Статистичні таблиці та графічні матеріали // Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=393497> ;

<http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=396809>

кордоном та мають відповідну ліцензію. Так само неповними є і дані, наведені в Діаграмі 1, що свідчить про відсутність системного моніторингу працевлаштування випускників навчальних закладів за отриманою спеціальністю. У процесі свого функціонуванні система вищої та професійної освіти здебільшого орієнтується на ринок освітніх послуг, критично недостатньо враховуючи потреби ринку праці. Спільною проблемою для українських ринків освіти та праці є відсутність прогнозування необхідних економіці фахівців та слабка комунікація ВНЗ із потенційними роботодавцями.

В ряді статей Закону України «Про вищу освіту» та проекту Закону «Про професійну освіту» приділено увагу проблемі кореляції ринку освіти і ринку праці:

«Показники державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою формуються... з урахуванням середньострокового прогнозу потреби у фахівцях на ринку праці» (Закон України «Про вищу освіту», стаття 72)³³;

«Завданнями професійної освіти є: ...задоволення потреб (вимог) ринку праці національної економіки у кваліфікованих кадрах»; «Реалізація державної політики у сфері професійної освіти забезпечується шляхом: визначення збалансованої структури та обсягів підготовки кваліфікованих кадрів з урахуванням потреб особи, інтересів держави і роботодавців» (проект Закону «Про професійну освіту» № 3231 від 06.10.2015, статті 3, 4)³⁴.

Отже, на державному рівні існує усвідомлення актуальності проблеми. Відтак на порядку денному стоїть питання про формування механізмів і структур, здатних ефективно реалізовувати державну політику приведення у відповідність освітнього ринку до ринку праці і потреб вітчизняної економіки, а також про законодавче забезпечення їх функціонування. Певним орієнтиром тут може бути успішний закордонний досвід.

³³ Закон України «Про вищу освіту» // [Верховна рада України](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

³⁴ Проект Закону України «Про професійну освіту» // [Верховна рада України](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56697) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56697

Закордонний досвід вирішення проблеми структури підготовки фахівців. Ще у Білій книзі Європейської комісії 1993 року відзначалася необхідність вчасно передбачати потреби в уміннях і компетенціях³⁵. Актуальність проблеми з часом тільки зростає, що знайшло підтвердження у Лісабонській декларації 2007 року «Університети Європи після 2010 року: різноманіття за єдності мети», де зазначено, що університети прагнуть до послідовного діалогу із роботодавцями, до отримання більш повної інформації про кваліфікацію своїх випускників, а також впровадження системи моніторингу працевлаштування випускників. Спільно з державними та приватними організаціями європейські університети усвідомлюють про необхідність вирішення питання про надання студентам систематизованих послуг із професійної орієнтації³⁶.

Отже, проблема прогнозів економічного розвитку та пов'язаних із ним змін у пропозиції освітніх послуг гостро стоїть перед усіма розвиненими країнами. В країнах ЄС до питань дослідження й прогнозування ринку праці залучено різноманітні структури: урядові, академічні, тристоронні/двосторонні структури соціального партнерства або організації роботодавців, структури системи професійної освіти і навчання. В останні роки спостерігається перехід від проведення широкомасштабного аналізу потреб у кваліфікаціях на національному рівні до аналізу затребуваних кваліфікацій на регіональному й місцевому рівні й навіть на рівні підприємств, унаслідок чого поряд із великими державними структурами виникають невеликі приватні структури, які займаються такими дослідженнями й розробками, що повністю відповідає тенденціям регіоналізації систем професійної освіти і навчання.

³⁵ Growth, competitiveness, employment, the challenges and the ways forward into the 21st century. White paper // Luxemburg, 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aei.pitt.edu/1139/>

³⁶ Europe's Universities beyond 2010: Diversity with a common purpose // European University Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eua.be/Libraries/quality-assurance/lisbon_declaration.pdf?sfvrsn=0

Так, у Фінляндії Міністерство освіти здійснює розробку загальних цілей і структури професійної освіти і навчання, переліку програм навчання й ліцензує місцеві організації, що реалізують програми навчання. Національна рада з освіти розробляє національні програми навчання, що визначають завдання й базовий зміст програм з урахуванням рекомендацій представників галузей і консультантів. Навчальні заклади, як державні, так і приватні, є незалежними організаціями, які самі приймають рішення щодо оптимальних шляхів організації й реалізації програм з урахуванням регіональних і місцевих умов. Основний акцент соціального партнерства на регіональному й місцевому рівні робиться на задоволенні потреб місцевих ринків праці й населення. У рамках стратегічного партнерства важливе значення має мережева взаємодія між навчальними закладами професійної освіти і навчання й організаціями регіонального розвитку, оскільки вона дозволяє усунути дублювання підготовки й навчання за однаковими спеціальностями і «перевиробництво» фахівців, незатребуваних на ринку праці.

Ефективним механізмом соціального діалогу освіти з промисловістю й іншими категоріями соціальних партнерів є різноманітні спільні органи управління (ради, комісії тощо). Такі неформальні структури формуються у разі запровадження нових спеціальностей навчання або у випадку змін у конкретному секторі економіки, коли потрібно внести зміни до програми навчання³⁷. Такий досвід важливий для України і з точки зору загального контексту політики децентралізації та передачі значних повноважень від центру на місцеві рівні. Для формування ефективної моделі взаємодії освіти і ринку праці необхідна розробка механізмів забезпечення співпраці між суб'єктами-учасниками на засадах соціального партнерства за активного сприяння держави.

³⁷ Олейникова О., Муравьева А. Прогнозы потребности в умениях и профессиональное образование и обучение – опыт ЕС // Центр изучения проблем профессионального образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvets.ru/Modules/SNA-EC.pdf>

Концепція «освіта протягом життя». Індикаторами ефективності освітньої системи будь-якої країни є доступність і якість освіти. Ці два базових індикатори включають цілу низку показників, серед яких особливо важливе місце посідає розвиток освіти протягом життя. Освіта протягом життя значною мірою корелює з такими важливими проблемами, як відповідність ринків праці й освіти, визнання попередньої освіти, розвиток дистанційної освіти, використання потенціалу неформальної та інформальної освіти тощо. Очевидно, що всі ці напрями потребують законодавчого забезпечення та врегулювання. Наразі зазначені проблеми ще не отримали чіткої артикуляції в законах та законопроектах. Сьогодні маємо лише побіжну згадку вказаних напрямів в Законі України «Про вищу освіту», проекті Закону «Про освіту». Міністр освіти і науки Л. Гриневич відзначила: «Закон «Про освіту» має описувати реформу, принаймні, головні основи освітньої реформи від дошкільної освіти до освіти дорослих. На основі написаного в галузевому законі далі розроблятимуться спеціальні закони – «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійну освіту», «Про освіту дорослих»»³⁸.

Тут варто зробити важливе зауваження. Освіта дорослих є частиною більш широкого феномену – освіти протягом життя (Life Long Learning – LLL). Тому доцільно розробляти і приймати закон саме Закон «Про освіту протягом життя», в якому, окрім освіти дорослих, буде врегульована державна політика щодо різноманітних форм і видів освіти (неформальної, інформальної, домашньої, дистанційної, екстернату тощо).

Сьогодні підтвердження результатів неформального навчання регламентується законами України «Про зайнятість населення» та «Про професійний розвиток працівників». Однак основний акцент в них зроблено на робітничі професії, що є суттєвим недоліком, оскільки не враховує глобальні тенденції розвитку економіки, які демонструють зменшення частки

³⁸ Гриневич Л. Стратегічний напрям реформи зрозумілий // Osvita.ua [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/reform/49558/>

робітничих професій та швидке зростання сегменту кваліфікованих фахівців невинробничої сфери, ІТ галузі, соціальних комунікацій та послуг тощо.

За деякими оцінками, *фінансовий потенціал ринку освіти протягом життя в Україні становить близько 117 млрд грн на рік, тобто 7,8 % ВВП України*, що характеризує освіту як одну з провідних галузей у структурі вітчизняної економіки. Прогнозоване зростання становить 3–7 % щорічно протягом наступного десятиліття. Таким чином, до 2024 року він збільшиться до 150 млрд грн³⁹.

Слід зауважити, що концепція LLL з моменту свого виникнення зазнала значних змін. У 1970–1980-х рр. безперервна освіта була орієнтована на надання непривілейованим верствам населення можливості зміни свого статусу за рахунок підвищення освітнього рівня. На початку 2000-х рр. освіта протягом життя розглядалася переважно як засіб адаптації трудових ресурсів до швидких технологічних змін. Сьогодні в концепції LLL посилюються мотиви особистісного зростання. Опитування, проведене серед громадян країн ЄС, засвідчило, що 70 % респондентів виявили бажання вчитися. При цьому 80 % вважають, що освіта має покращити їхнє професійне життя, а 72 % – особисте⁴⁰.

Усвідомлення важливості освіти протягом життя для людського розвитку привело на початку XXI століття до модернізації європейської політики у сфері освіти. Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 року прийняв «Меморандум освіти протягом життя» (A Memorandum of Lifelong Learning)⁴¹. В Меморандумі підкреслюється, що безперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості.

³⁹ Потенціал вітчизняного ринку освіти протягом життя // Освітня політика. Портал громадських експертів [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://mvshky3boruw63rnovqs433sm4.cmlle.ru/ua/tsifri-i-fakti/367-potentsial-vitchiznyanogo-rinku-osviti-protyagom-zhittya>

⁴⁰ Towards an institutional strategy for Lifelong Learning in Higher Professional Education // Published by the FLLLEX consortium May 2012 [Electronic resource] – Mode of access:

www.aqu.cat/doc/doc_16974883_1.pdf

⁴¹ A Memorandum on Lifelong Learning // Commission of the european communities [Electronic resource] – Mode of access: http://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf

Розвиток системи освіти протягом життя має велике значення для забезпечення відповідності ринків праці й освіти, забезпечення вітчизняної економіки кваліфікованими кадрами, зниження рівня безробіття, а відтак безпосередньо впливає на гуманітарну безпеку держави.

Світові тенденції розвитку освіти. Світовим трендом в сучасній освіті є прискорений розвиток таких напрямів, як освіта протягом життя (LLL), неформальна та інформальна освіта, дистанційна освіта – переважно в online форматах. 18 грудня 2006 року Європейський Парламент та Рада ЄС прийняли Рекомендації 2006/962/ЄС «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя». Основні компетенції тут визначаються як необхідні всім громадянам для особистої реалізації та розвитку, активного громадянського життя, соціальної єдності та можливості працевлаштування. Еталонні рамки визначають вісім основних компетенцій:

- 1) Спілкування рідною мовою;
- 2) Спілкування іноземними мовами;
- 3) Знання математики та загальні знання у сфері науки і техніки;
- 4) Навички роботи з цифровими носіями;
- 5) Навчання заради здобуття знань;
- 6) Соціальні та громадянські навички;
- 7) Ініціативність та практичність;
- 8) Обізнаність та самовираження у сфері культури.

«Усі основні компетенції вважаються однаково важливими, оскільки кожна з них допомагає успішному життю в суспільстві, що будується на знаннях. Багато компетенцій є близькими та пов'язаними: аспекти, які є основними в одній області, допомагають іншій. Загальні знання мов, освіченість, здібність до кількісного мислення та обізнаність у сфері інформаційних та комунікаційних технологій – це необхідна основа для навчання, а навчання заради здобуття знань включає всю навчальну

діяльність. Еталонними рамками застосовується ряд пунктів: критичне мислення, творчість, ініціативність, вміння вирішувати проблеми, оцінка ризику, вміння приймати рішення та вміння конструктивно керувати емоціями. Усі вони важливі для всіх восьми основних компетенцій»⁴².

У майбутньому на розвиток неформальної освіти будуть впливати три глобальні тенденції. Перша – зростання так званої гігономіки (Gig Economy), яка проявляється в тому, що все більше людей надають перевагу роботі на себе, перед зайнятістю на традиційної роботі. Другий глобальний тренд пов'язаний з прагненням сучасної людини до індивідуальної самореалізації. Третій полягає в децентралізації глобального освітнього ринку. Нинішні споживачі освітніх послуг тепер самі вирішують, що, коли і в який спосіб вони хочуть вивчати. Дистанційна освіта на основі інформаційних технологій дозволяє врахувати ці тенденції⁴³. Потрібно також відзначити підвищення ролі неформальної онлайн-освіти для кар'єрного зростання. можна стверджувати, що в майбутньому така форма навчання дозволить освоїти необхідний рівень з кожної дисципліни, залежно від вимог професії.

Впровадження нових форм навчання як чинник модернізації освітньої системи. Глобальний ринок онлайн-освіти у 2014 році оцінювався в 165,36 млрд доларів і за прогнозами буде зростати в середньому на 5,08 % до кожного попереднього року до позначки 243,8 млрд \$ до 2022 р. Ключовими факторами зростання ринку онлайн-освіти є швидке збільшення кількості користувачів Інтернету, гнучкість навчання, низька вартість, легка доступність⁴⁴.

⁴² Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) “Про основні компетенції для навчання протягом усього життя” від 18 грудня 2006 року // Верховна рада України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_975

⁴³ Connie I. Reimers-Hild. Future-Focused Leadership: Three Mega-Trends Influencing Distance Learning // University of Nebraska-Lincoln [Electronic resource] – Mode of access: <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1024&context=kimmelfacpub>

⁴⁴ Global E-Learning Market Outlook (2014-2022) // PR Newswire, NEW YORK, Sep 21, 2015 [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.prnewswire.com/news-releases/global-e-learning-market-outlook-2014-2022-300146534.html>

Позитивне ставлення до використання нових технологій невинно зростає і у формальній освіті. Якщо у 2002 р. менше половини респондентів з академічного середовища Сполучених Штатів вважали онлайн-освіту необхідною умовою для розвитку ВНЗ, то в 2012 р. майже 70 % представників навчальних закладів США відзначили, що онлайн-освіта є важливим елементом довгострокового стратегічного розвитку ВНЗ⁴⁵. За прогнозами експертів, до 2019 р. 50 % всіх курсів вищої школи США будуть надаватися в онлайн-режимі⁴⁶.

Аналогічна ситуація складається і на європейському освітньому ринку. За даними звіту *Impact of Distance Education on Adult Learning*, лише 20 % вищих навчальних закладів Європи, які брали участь в опитуванні, не пропонують дистанційні курси ні в якому вигляді; 9 % пропонують отримання виключно онлайн-освіти. Половина ВНЗ пропонує онлайн-курси як доповнення до основного навчального процесу, ще 20 % будують навчання на основі змішаної моделі⁴⁷.

Дедалі більшої популярності набувають форми змішаної освіти. Засновник масових відкритих онлайн-курсів edX Анант Агарвал (Anant Agarwal) пропонує альтернативу стандартній американській моделі чотирирічного навчання у ВНЗ: студенти проходять перший вступний курс за допомогою дистанційного навчання, наступні два роки вони відвідують університет, а в останній рік студенти мають можливість працювати неповний робочий день і закінчити навчання в режимі онлайн. На його

⁴⁵ Allen I.E., Seaman J. (2013) *Changing Course: Ten Years of Tracking Online Education in the United States* // Babson Survey Research Group and Quahog Research Group [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.onlinelearningsurvey.com/reports/changingcourse.pdf>

⁴⁶ Michael Horn, Keynote Speaker. *Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World* // NBOA [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.nboa.org/HigherLogic/System/DownloadDocumentFile.ashx?DocumentFileKey=e247025f-65d9-4c61-a853-c8c4febe1119>

⁴⁷ *Distance education in European higher education. Report 1 (of 3), 2014* // The IDEAL Project [Electronic resource] – Mode of access: https://idealprojectblog.files.wordpress.com/2013/11/ideal_report_final.pdf

думку, така модель може бути більш приваблива, ніж традиційна, особливо для бажаючих поєднати навчання з роботою або доглядом за дитиною⁴⁸.

Массачусетським технологічним інститутом створена платформа для онлайн-навчання – MIT OpenCourseWare. На сайті можна пройти понад 2000 курсів, доступних не тільки англійською мовою, а й рядом інших мов. Онлайн-курси використовуються в навчальному процесі самого Массачусетського інституту, вони доступні усім охочим безкоштовно. Як показує практика, застосування змішаної моделі навчання виявляється продуктивнішим, тому що дозволяє активізувати інтерес учнів, підвищити їх успішність, а головне – така модель враховує мінливий стиль життя суспільства.

Можна стверджувати, що світовий ринок освітніх послуг в подальшому буде характеризуватися стрімким розвитком освіти протягом життя, в якій на чільне місце будуть дедалі більше виходитимуть різноманітні форми онлайн-освіти.

Новітні форми навчання в Україні. На жаль, розвиток освіти з використанням сучасних технологій в Україні відчутного поширення поки що не набув. Проте певні досягнення у цій сфері вже можна відзначити. Вельми успішним є громадський проект масових відкритих онлайн-курсів «Prometheus» із власною онлайн-платформою. Від старту у 2014 році «Prometheus» нині має аудиторію у сотні тисяч слухачів, пропонуючи десятки безкоштовних онлайн-курсів. Охоплені доволі різноманітні напрями: громадянська освіта, історія України, підприємництво, основи державної політики, аналіз даних, ІТ технології, основи інформаційної безпеки... До співпраці залучені як фахівці-практики, представники відомих компаній (IBM, Microsoft, VideoGorillas, EPAM тощо), так і викладачі провідних ВНЗ

⁴⁸ The future of universities: The digital degree // The Economist, 28.06.2014 [Electronic resource] – Mode of access: <http://www.economist.com/news/briefing/21605899-staid-higher-education-business-about-experience-welcome-earthquake-digital>

(КНУ ім. Тараса Шевченка, НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», Києво-Могилянська академія, Університет Торонто тощо).

Показово, що 2016 року «Prometheus» за сорок днів на платформі «Спільнокошт» вдалося зібрати понад п'ятсот тисяч гривень і стати за всю історію України другою за обсягом зібраних коштів краудфіндинговою кампанією. Це є безумовним свідченням значної зацікавленості в розвитку новітніх форм освіти як громадськості, так і бізнесу. У кількох українських ВНЗ в різних містах запущено проект змішаного навчання. Провідними викладачами України та світу створено та перекладено нові масові безкоштовні онлайн-курси. Студенти можуть дивитися лекції найкращих викладачів і виконувати завдання онлайн, а у ВНЗ працювати над практичними заняттями і складати фінальні заліки⁴⁹.

Існує також проект EdEra (Educational Era), який створює онлайн-курси та освітній контент широкого спектра. Понад 25 тисяч старшокласників зареєструвались на онлайн-курсах EdEra. Разом з експертами зі всієї України у 2016 році EdEra працювала над оновленням навчальних програм для початкової школи спільно з Міністерством освіти та науки України. Були розроблені відеорекомендації для вчителів, які мають вже понад 200 000 переглядів. У співпраці з ПРООН створено інтерактивний урок з втикорупційної теми тематики, доступний для всіх шкіл⁵⁰.

Однак потрібно визнати, що залишається проблема визнання кваліфікацій, здобутих в онлайн-освіті. Ця проблема є актуальною не лише для України. Більшість університетів розвинутих країн, що створюють масові онлайн-курси, навіть своїм власним студентам поки що не видають кредитні бали після їх завершення. Цінність сертифікатів, що пропонуються різноманітними платформами масових онлайн-курсів, так само не визначена

⁴⁹ «Prometheus» – громадський проект масових відкритих онлайн-курсів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://prometheus.org.ua/>

⁵⁰ Educational Era // <https://www.ed-era.com/>

на ринку праці⁵¹. Тому для української системи освіти важливим завданням є напрацювання механізмів сертифікації освітніх онлайн курсів, підтвердженої як провідними навчальними закладами та роботодавцями, так і державними органами освіти.

В сучасних умовах для нашої країни у зв'язку з анексією Криму та окупацією частини східних територій України дистанційна, а саме онлайн освіта, набуває особливого значення. Важливу роль у цьому процесі мають відігравати саме новітні форми освіти, які надають можливість готуватися до екзаменів (здачі ЗНО), отримувати сучасні знання і кваліфікації. МОН України ведеться робота щодо надання можливостей молоді з окупованих територій отримувати повноцінну освіту в Україні значною мірою з використанням новітніх технологій⁵².

Важливим напрямом впровадження новітніх технологій в освітні процеси є впровадження електронних підручників, що має високий потенціал як для поліпшення якості й ефективності навчання, так і для збереження здоров'я учнів. Утім, з метою дійсно широкого впровадження електронних навчальних матеріалів у практику середньої школи необхідно попередньо розробити і впровадити єдині державні стандарти щодо електронних підручників, детально враховуючи можливості використання інтерактивності та представлення у них мультимедійного змісту. Саме лише надання доступу до електронних копій традиційних паперових підручників є лише підміною серйозної роботи з розробки і впровадження сучасних електронних навчальних матеріалів у широку практику.

⁵¹ Steven Mintz. The Future of MOOCs // Inside Higher Ed // <https://www.insidehighered.com/blogs/higher-ed-beta/future-moocs>

⁵² Міністерство освіти і науки України. Для жителів Донбасу і Криму // <http://mon.gov.ua/activity/education/dlya-zhiteliv-donbasu-i-krimu/>

4. Інтеграція науки й освіти як безпековий чинник

Суспільно-політичні та економічні виклики сьогодення вимагають розвитку і поглиблення інтеграційних процесів української науки й освіти як одного з найважливіших шляхів підвищення ефективності наукової та освітянської сфери, формування економіки знань, а також інтеграції вітчизняної науки до світового дослідницького простору.

Всесвітній економічний форум в Давосі (17–20 січня 2017 року), на якому Четверту промислову революцію було визнано фактом, що визначатиме у наступні десятиліття економічне, політичне, соціальне й безпекове обличчя світу. Нова промислова революція, що розгортається в нас на очах і позначиться на житті усіх групи людської спільноти, є ще одним наочним підтвердженням висновку про визначальний характер науки і технологій у сучасному світі. Наука і пов'язані з нею технології дедалі більше стають джерелом зростання продуктивності праці, інвестиції приносять значно вищі результати за наявності висококваліфікованих працівників і сучасної технологічної бази. Четверта промислова революція також засвідчує справедливість перевіреної історією істини: без науки неможливі повноцінний суверенітет держави, її міжнародний авторитет та ефективна політика національної безпеки.

Однією з ключових проблем наукової сфери України на сучасному етапі є системне протиріччя між наявністю потужного наукового комплексу, здатного продукувати результати високого світового рівня, та браком адекватного попиту з боку національної економіки на існуючі й потенційні результати досліджень і розробок українських науковців. Сучасна наука повноцінно функціонує там, де працює і розвивається виробництво. Тому радикальне вирішення питань розвитку вітчизняної науки, враховуючи обсяги системи та її значення для суспільства, потребує масштабних перетворень, що виходять за межі самої наукової сфери. Передусім ідеться про необхідність розвитку сучасних наукомістких виробництв,

конкурентного середовища, заохочення підприємницької активності громадян.

Оскільки кризовий стан вітчизняної науково-технічної сфери значною мірою обумовлений недостатньо ефективною системою управління та фактичною відмежованістю науки від виробництва, то реформа наукової сфери передбачає комплекс структурних перетворень в системі організації та функціонування науки. Результатом реформування останньої повинно стати створення ефективної моделі взаємодії «наука – освіта – економіка – інновації». Для плідної діяльності науки надзвичайно важливим є законодавче забезпечення реформи. При формуванні нормативно-правової бази особливу увагу потрібно звернути на:

- визначення пріоритетних напрямів розвитку науки та інновацій;
- захист прав інтелектуальної власності;
- залучення венчурних інвестицій до фінансування;
- створення корпоративних науково-навчальних структур;
- забезпечення пільгового режиму реалізації науково-інноваційних проектів;
- створення необхідних організаційно-правових та ресурсних умов для формування системи забезпечення інноваційної сфери кадрами вищої кваліфікації.

Вагомою складовою науково-освітньої реформи є ефективна взаємодія науки і вищої школи. Важливими для всебічного розвитку інтеграційних процесів є організація спільних науково-навчальних об'єднань, кафедр у наукових установах, стимулювання створення програм спільних міждисциплінарних досліджень і розробок, спільних лабораторій (також і віртуальних лабораторій) із академічних учених та дослідників університетів, що працюють за певними цільовими конкурсними програмами, в яких студенти та аспіранти зможуть працювати як дослідники. Стимулом для такої науково-освітньої співпраці може стати включення до умов отримання

дослідницького гранту вимоги створення змішаного складу наукової команди, наявності в команді виконавців певної кількості молодих вчених, студентів та аспірантів, а також усіляке заохочення практики, коли викладачі університетів працюють у наукових інститутах на засадах неповної зайнятості і, навпаки, вчені з наукових інститутів залучаються до викладання окремих лекційних курсів у ВНЗ.

Важливим елементом співпраці науки та економіки є розвиток венчурної та інноваційної інфраструктури. Необхідно посилити діяльність мережі інноваційних центрів та виконання ними функції щодо підтримки та інфраструктурного забезпечення інновацій. Держава повинна взяти на себе роль двигуна інноваційного розвитку, передусім через економічні методи регулювання діяльності.

Закордонний досвід. Україні став би у нагоді закордонний досвід ефективною моделі функціонування науково-освітньої системи. Зокрема, успішним прикладом співпраці науки та освіти, перетворення основних результатів досліджень у продукти, які сприяють економічному та соціальному прогресу є діяльність Товариства Макса Планка у Німеччині.

Так важливою складовою успішної діяльності Товариства Макса Планка є відкриття 63 спільних з університетами та світовими науковими центрами міжнародних дослідницьких шкіл підготовки PhD. При таких школах функціонує система дослідницьких груп, які можуть очолювати молоді вчені зі ступенем PhD, які отримують фінансову підтримку протягом 5 років. Додаткову перевагу в науковому змаганні мають структури, котрі можуть забезпечити участь студентів у науковому процесі на етапі підготовки магістрів. Зазначені структури не лише забезпечують підготовку кадрів вищої кваліфікації в галузі науки, але й здійснюють постійну взаємодію міжнародної наукової еліти та найбільш талановитої молоді тих країн, у яких ці школи розташовані. Високий рівень фундаментальної науки

дозволяє підтримувати такий же високий рівень викладання у провідних університетах⁵³.

Наукова робота в університетах. З метою підвищення рівня якості освіти в українських ВНЗ та відповідного зросту позицій вітчизняних ВНЗ у міжнародних рейтингах наука має бути представлена на належному рівні. Відтак, в Україні лише університети-лідери спроможні видавати науковий продукт світового рівня, а у діяльності більшості університетів наукова робота є незначною. Цьому заважає висока завантаженість викладацького корпусу суто педагогічним навантаженням, слабка технічна оснащеність вузівських лабораторій, відсутність доступу до електронних баз наукової інформації та незадовільна комплектація університетських бібліотек науковою та навчальною літературою.

Важливим завданням Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» № 848-VIII від 26.11.2015 р. є подолання розриву між наукою та освітою. Одним із напрямків реформування системи вищої освіти в Україні мало б стати створення дослідницьких університетів за зразком закордонних університетів, що посідають лідерські позиції у світових рейтингах. Започаткування в Україні дослідницького статусу для окремих університетів передбачало насамперед створення умов для надання не масової, а елітної освіти, яка б ґрунтувалася на органічному поєднанні в діяльності таких університетів трьох складників: навчання, наукових досліджень та впровадження інноваційних технологій. Статус дослідницьких мали отримати кілька найкращих університетів, зі збільшенням фінансування на наукові дослідження, але на сьогодні в Україні є вже 14 таких університетів, що призвело до розпорошення коштів та ресурсів⁵⁴.

⁵³ Шевченко А., Шадура В. Дослідницька «парасолька», або реформа НАНУ // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/science/doslidnicka-parasolka-abo-reforma-nanu-.html>

⁵⁴ Дослідницькі університети України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/glossary/38681/>

Нині, реформування наукової складової вищої освіти гальмується через недостатню нормативну базу. Успішна імплементація Законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та «Про вищу освіту» потребує внесення до цих законів ряду доповнень і уточнень, які би врегулювали такі моменти:

- запровадження механізму захисту прав інтелектуальної власності вітчизняних наукових установ та вчених на науковий та науково-технічний результат, отриманий у за участі іноземних партнерів, які претендують на право інтелектуальної власності на науково-технічні (прикладні) розробки;
- визначення терміну стажування молодих вчених за кордоном, оскільки вітчизняні наукові установи і університети не мають права утримувати співробітника в штаті більше дев'яти місяців (уточнення ст.34 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»);
- створення «професійних аспірантур (докторантур)», які готуватимуть для бізнесу висококваліфіковану робочу силу, що має навички дослідницької роботи, які забезпечать посилення науково-виробничої складової аспірантської (докторської) технічної підготовки, взаємодію держави, науки, освіти і бізнесу (доповнення до Закону України «Про вищу освіту»).

До сьогодні не підготовлено і не затверджено досить важливий урядовий акт про дослідницький університет та критерії, що включають показники співвідношення кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищих навчальних закладів⁵⁵.

Втім, слід зауважити, що частина національних університетів та науково-дослідних інститутів НАНУ вже давно й активно співпрацюють. У НАНУ функціонує 12 науково-дослідних установ, які одночасно підпорядковані Національній академії наук та Міністерству освіти і науки України, що оформлено відповідною угодою. Підготовка студентів низки

⁵⁵ Комітет з питань науки і освіти завершив 2016 рік розширеним підсумковим засіданням // [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://rada.gov.ua/news/Novyny/139324.html>

університетів ведеться на базових кафедрах у 20 установах НАНУ. Крім цього, близько 1,8 тис. співробітників НАНУ викладають у вищих навчальних закладах. При НАНУ України функціонує 67 центрів колективного користування, де університетські викладачі можуть працювати на найновішому обладнанні⁵⁶.

Співпраця наукових та освітніх закладів дає свої позитивні плоди. Наприклад, для вдосконалення системи підготовки матеріалознавців та металургів підтримується тісне співробітництво інженерно-фізичного факультету Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського з установами Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства НАН України⁵⁷.

Налагодження співпраці з високотехнологічним виробництвом.

Щоб реально запрацювала тріада – навчання, наукові дослідження, впровадження інновацій – вища школа, крім структур НАН, повинна взаємодіяти з високотехнологічним виробництвом. Просуватися у цьому напрямку дозволить підписана угода про проведення пілотного експерименту – між ДП «КБ Південне» і НАНУ та між ДП «КБ Південне» і двадцятьма університетами МОНУ⁵⁸. Одним із шляхів формування пріоритетів і державних замовлень на науку в університетах може стати залучення представників підприємств, які успішно працюють на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Нині, коли проти України ведеться гібридна війна, надзвичайно важливою є співпраця учених та вітчизняних підприємств оборонного комплексу. Продуктами спільної роботи студентсько-викладацького складу

⁵⁶ Куценко В. І. Співпраця освіти та науки у розбудові інноваційної економіки / В.І.Куценко. – Маркетинг і менеджмент інновацій, 2010. – № 2. – С.100-107.

⁵⁷ Сесія Загальних зборів Національної академії наук України, присвячена підсумкам діяльності Академії у 2016 році й основним напрямам її подальшої роботи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу

http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/17031.3.030.pdf

⁵⁸ Янковий В. Наука в університетах / В.Янковий. – «Дзеркало тижня. Україна». – №13. – 5 квітня 2013. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://gazeta.dt.ua/science/nauka-v-universitetah-.html>

«Київської політехніки» та оборонпрому є розробки сучасної української автоматичної стрілецької зброї, гідроакустичні системи, які забезпечують виявлення підводних засобів, автоматизована система охорони кордонів, системи протидії кібератакам, інші інновації⁵⁹.

В умовах зовнішньої агресії та міжнародної невизначеності військово-політичне керівництво держави потребує високоякісних науково-аналітичних, прогнозних розробок. Видається, що забезпечення створення таких розробок, передусім в інтересах національної безпеки України, варто винести в окремий напрямок наукового і технологічного розвитку. Виконання такого завдання вимагає об'єднання зусиль та постійної координації науковців, представників оборонно-безпекового сектора, громадянського суспільства. Відповідно, потрібна і єдина точка прикладення зусиль і знань, єдиний науковий центр, здатний об'єднати науковців, які працюють у різних установах, та забезпечити постійну координацію із державними органами, що визначають безпекову політику держави.

У розвинутих країнах визначальною є тенденція до розширення технологічної і наукової кооперації між університетами та іноземними промисловими фірмами. Українські вчені мають напрацювання світового рівня, а інтеграція академічної та університетської науки може дати додатковий поштовх іноземним інвестиціям. Також позитивну роль у залученні коштів може відіграти міжнародна наукова співпраця університетів, які спільно будуть виконувати замовлення на розробки.

Посилення наукової складової у ВНЗ, розвиток університетської науки – є одним з пріоритетів МОН. Незважаючи на економічну скруту та обмеженість у коштах у 2017-му році фінансування наукових досліджень і розробок вишів та наукових установ, що належать до сфери управління МОН, збільшилися майже на 40 відсотків – з 366,6 млн грн до 507,4 мільйонів гривень. Нині фінансування наукових досліджень і розробок у ВНЗ

⁵⁹ Президент ознайомився з розробками студентів та науковців КПІ // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-oznajomiv-sya-z-rozrobkami-studentiv-ta-naukovciv-k-38041>

відбувається за прозорим конкурсним відбором, що дозволяє обирати кращі проекти та кращі колективи, що здатні їх реалізувати. 2016 року у конкурсі взяли участь 132 навчальні заклади, які подали 834 проекти. З них експертами було відібрано 511, що будуть профінансовані цього року. Зараз у МОН іде робота над удосконаленням порядку проведення конкурсу з метою збільшення кількості досліджень прикладного характеру. Також серед пріоритетних – дослідження, спрямовані на підвищення обороноздатності й безпеки країни⁶⁰.

Розвиток кадрового потенціалу. Одним з основних ресурсів інноваційної економіки є кадровий потенціал науки, освіти і високотехнологічних секторів виробництва. Відзначається ключова роль досліджень і підвищення якості підготовки кадрів вищої кваліфікації, передусім, молодих науковців. Вирішення цієї проблеми також потребує тісної співпраці науки та освіти.

Формування кадрового складу науки в Україні йде всупереч загальносвітовим тенденціям. Якщо у світі за останні роки кількість вчених збільшилася на 20 %, – то в Україні лише в 2015 році у НАНУ звільнено 2730 осіб, з них 95 докторів наук і 511 кандидатів наук. Крім іншого, вітчизняна наука втрачає значні кошти: щоб виростити кандидата наук, потрібно як мінімум 10 років, докторанта – ще більше часу. Водночас поповнення академії та університетів науковою молоддю суттєво погіршилося. Причинами такого стану речей є: недофінансування науки, низька заробітна плата, неможливість виконання досліджень на високому науковому рівні через низький рівень матеріально-технічної бази, незатребуваність, відсутність перспектив кар'єрного зростання, нестабільність, відсутність власного житла.

⁶⁰ Фінансування наукових досліджень і розробок в університетах збільшилось майже на 40 % // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novini/novini/2017/03/01/finansuvannya-naukovix-doslidzen-i-rozrobok-zbilshilos-majzhe-na-40/>

У річищі загальної тенденції виїзду кваліфікованих фахівців за кордон, яку було відзначено у попередньому розділі, загрозливих масштабів набуває також рівень «відпливу інтелекту» з України, який на сьогодні є одним з найбільших у світі. При цьому їдуть кращі, найбільш перспективні молоді вчені. Серед науковців, які виїхали за останні п'ять років з України на постійне місце проживання за кордон, переважали біологи, фізики і математики, тобто фахівці, від яких багато в чому залежить інноваційний розвиток. Крім того, всередині України значна частина молодих вчених покидає наукову діяльність і йде в інші сегменти господарства країни, що також є важливою причиною для проведення реформ у цій сфері.

Таким чином, Україна потребує суттєвого реформування системи підготовки кадрів вищої кваліфікації з урахуванням міжнародних тенденцій модернізації докторської освіти.

На сучасному етапі розвиток економіки знань призвів до того, що навички та компетенції, які формуються в аспірантурі (докторантурі), виявляються затребуваними не лише в межах академічної праці, але і в інших сферах, що поєднуються з інтелектуальними видами діяльності. Це зробило малоефективною традиційну модель індивідуального «учнівства» як провідної форми підготовки майбутніх дослідників, і в поєднанні зі змістовним ускладненням підготовки і збільшенням мобільності навчання, викликала до життя структуровані аспірантські (докторські) програми. У розвинутих країнах Західної Європи масова підготовка докторантів спонукала до реформування систем підготовки кадрів вищої кваліфікації. Це призвело до визначення підвищених вимог до змісту освітньої підготовки докторантів (аспірантів) у сучасній моделі європейської докторантури: освітні програми повинні мати спрямованість на докторанта (акцент на задоволення особистих професійних запитів, підготовку до кар'єри в академічній та неакадемічній сферах); обов'язковою умовою підвищення якості підготовки є введення і поширення структурованих докторських програм; найважливішим компонентом докторської програми має стати

розвиток переносних (універсальних) навичок, формування яких може здійснюватися за різними моделями; держава і університети повинні підтримувати і стимулювати міжнародну мобільність докторантів, розробку інтегрованих міжнародних освітніх та дослідних програм, за якими видаються подвійні дипломи або спільні ступені. Ці програми повинні спиратися на гнучкі внутрішньовузівські, міжвузівські або міжнародні структури, в якості яких в більшості європейських університетів виступають докторські або дослідні школи, які створюються за проблемно-дисциплінарними засадами. Докторська професійна підготовка здійснюється в науково-дослідницькій групі через формальні і неформальні контакти з науковим керівником (керівниками) і іншими дослідниками. Цей базис дослідницької підготовки доповнюється чітко спланованою індивідуальною освітньою програмою. Докторанти, які готуються до наукової або викладацької роботи, а також до кар'єри в сфері наукомісткого бізнесу, отримують ґрунтовну освіту: поглиблену професійну підготовку (знання в обраній науковій дисципліні і в суміжних галузях знання, здатність до комплексного аналізу, креативні навички); компетенції з менеджменту у сфері досліджень і розробок (управління проектами і їх фінансуванням, професійні та етичні стандарти наукової та інноваційної діяльності); персональну ефективність (організація і планування наукової діяльності, управлінські навички, планування кар'єри, управління часом та ін.); комунікативні компетенції.

Основними завданнями докторських (дослідних шкіл) є: встановлення чітких професійних вимог до процесу і якості навчання; вдосконалення системи управління якістю наукових досліджень і підготовки аспірантів; забезпечення міждисциплінарності підготовки та входження молодих вчених в наукове співтовариство; розвиток академічної мобільності та наукових комунікацій; підвищення наукового рівня дисертаційних досліджень; забезпечення фінансування дисертаційних досліджень.

Функціонування дослідних шкіл призводить до появи нових форм співпраці між інститутами, університетами та бізнесом (введення гнучких навчальних планів, проведення дисертаційних досліджень в рамках великих дослідницьких проектів). Основними засадами їх діяльності є: ретельний відбір кандидатів для навчання в дослідницькій школі; збалансована відповідальність сторін «аспірант – науковий керівник (або керівники) – інститут – університет – підприємство-партнер»; включення аспірантів до складу наукових колективів, що виконують великі дослідницькі проекти; міждисциплінарність підготовки; включення у програму підготовки аспірантів стажувань у провідних зарубіжних наукових центрах; наявність системи контролю ефективності та якості навчання; тематика дисертаційних робіт максимально наближена до тематики НДР, співвиконавцями яких є аспіранти; докторські програми повинні бути орієнтовані на динаміку ринку праці⁶¹.

Перспективні форми підготовки науковців. У світі набуває поширення ефективна для навчання та розвитку кар'єри молодих дослідників система підготовки докторантів «3D – система», за якої молоді дослідники мають два наставники (Double Mentor), є членами двох науково-дослідних установ (Double Affiliation) і провадять міждисциплінарні дослідження в двох галузях (Double Discipline).

Докторська дослідницька школа орієнтується на докторантів і центрується навколо або конкретної дисципліни (напряму дослідження), або дослідної теми, або міждисциплінарної галузі. Зазначені школи часто мають проектну спрямованість і можуть передбачати створення дослідницьких груп або мереж, у склад яких можуть входити кілька університетів, інститутів, підприємств. Ці ж структури служать зв'язку з промисловістю, бізнесом і

⁶¹ [Doctoral Programmes in Europe's Universities: achievements and challenges](https://previa.uclm.es/actividades0708/talleres/taller/pdf/documentos/1.pdf) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://previa.uclm.es/actividades0708/talleres/taller/pdf/documentos/1.pdf>

державними службами. Сьогодні в Європі близько 50 % університетів мають дослідні школи для підготовки PhD- здобувачів.

В Україні докторської школи за зразком докторських шкіл при вищих навчальних закладах країн ЄС та США функціонують з 2008 р. у НаУКМА. Їх досвід має бути використаний в університетах та інститутах країни.

Оскільки в основі сучасної моделі світової вищої освіти є органічне поєднання науки з навчальним процесом, основним суб'єктом наукового процесу в зарубіжному університеті визнано докторанта. Ключовою складовою навчання на докторських програмах є поширення знань через проведення досліджень⁶². Відтак, треба ширше запроваджувати в українських університетах докторські програми та інститут постдокторантури. Адже наука в усьому світі робиться здебільшого руками постдоків. Оскільки в Україні фактично інституту постдокторантури немає, держава повинна закласти правові механізми його створення. Вакансії постдоків у ВНЗ дозволять запрошувати вчених з провідних наукових центрів для проведення спільних розробок.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» спонукає до подальшого розвитку плідної конструктивної співпраці Національної академії наук, національних галузевих академій наук та Міністерства освіти і науки, налагодження партнерських відносин у напрацюванні та здійсненні єдиної державної науково-інноваційної політики. Для поглиблення інтеграції науки та освіти велике значення має організація спільних науково-навчальних об'єднань. У них фактично зникне межа між дослідженнями і освітньо-кваліфікаційними роботами, між викладачем і вченим, оскільки наука передаватиме освіті останні досягнення, формуючи її передовий зміст, а вища школа наповнюватиме наукову сферу майбутніми вченими, які володіють сучасною методологією науки. Тому важливим кроком є ухвалення рішення про створення Київського академічного університету як

⁶² Становлення третього циклу освіти в Україні: дослідницькі університети / [В.П. Моренець та ін.] / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – Київ: Пульсари, 2009. – С.8-12.

державної наукової установи подвійного підпорядкування – НАН України та МОН України⁶³.

Головною метою зазначеного університету є підготовка конкурентоспроможних висококваліфікованих фахівців у природничих, математичних та інженерно-технічних галузях, які найбільш впливають на інновативний розвиток. Крім того, формування нової генерації національної наукової еліти, створення умов для професійної реалізації здібної молоді та припинення відтоку останньої з науки, а також інтенсифікація інтеграції нашої країни у світовий науковий простір – все це має вивести вітчизняну науку та освіту на новий, вищий рівень, сприятиме зміцненню обороноздатності та безпеки держави.

Згідно світових тенденцій Київський академічний університет має стати навчальним закладом нового типу, в основу роботи якого буде покладено поєднання навчального процесу з активним залученням викладачів та студентів до наукових досліджень інститутів Національної академії наук України.

Навчальний процес у цьому університеті буде організований із застосуванням так званої «системи фізтеху», успішно реалізованої у Каліфорнійському технологічному інституті, Масачусетському технологічному інституті, а згодом – і в Московському фізико-технічному інституті. Зазначена система забезпечує раннє залучення студентів до науково-дослідної діяльності й гарантує їх високу конкурентоспроможність як на ринку праці, так і на міжнародному ринку наукових та освітніх послуг. Ця система характеризується ретельним конкурсним відбором талановитої молоді, мотивованої до роботи у галузі природничих і технічних наук; високоякісною базовою фізико-математичною й інженерною освітою, що поєднується з розвитком навичок розв'язання практичних завдань;

⁶³ Про утворення державної наукової установи "Київський академічний університет": розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р № 962-р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: : [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-2016- %D1 %80](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-2016-%D1%80)

індивідуальною підготовкою студентів безпосередньо науковцями, шляхом їх залучення до науково-дослідної роботи.

Київський академічний університет створюється шляхом реорганізації Фізико-технічного навчально-наукового центру НАН України. Університет здійснюватиме набір студентів на бакалаврську програму на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, починаючи із заочної фізико-технічної школи для старшокласників Малої академії наук України на умовах ретельного відбору. Набір на освітні магістерські програми Київського академічного університету буде реалізовуватися у співпраці з профільними науковими установами НАН України. У підготовці бакалаврів академічного університету має також взяти участь НТУ «Київський політехнічний інститут», класичні технічні університети Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси. Черговим етапом мають бути освітні програми третього циклу вищої освіти, які будуть реалізовуватися на базі академічних інститутів НАН із наступним рівнем конкурсного відбору⁶⁴.

До того ж, в університеті має бути реалізований пілотний проект зі впровадження європейської системи Full Time Equivalent (FTE) – методики еквівалентного обрахування як викладацького, так і дослідницького навантаження професора-дослідника в європейських дослідницьких університетах. Адаптація цієї методики (еквівалентне обрахування повного робочого часу) для викладачів дослідницьких вищих навчальних закладів і наукових співробітників дослідницьких наукових установ дасть змогу ефективніше стимулювати активність учених⁶⁵.

Важливою складовою формату академічного університету має стати створення міжнародної наглядової ради, що стане запорукою реалізації

⁶⁴ На спільному засіданні Президії НАН України та Колегії МОН розглянуто питання створення Київського академічного університету // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/03/28/na-spilnomu-zasidanni-prezidiyi-nan-ukrayini-ta-kolegiyi-mon/>

⁶⁵ Спільне засідання Президії Національної Академії Наук України та Колегії Міністерства освіти і науки України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nucpi.nas.gov.ua/news/item/61-2016-03-25-nanu-mon.html>

кращого світового досвіду підготовки наукової еліти, інтеграції української науки до європейського та світового дослідницького простору.

Якщо діяльність Державної наукової установи «Київський академічний університет» буде успішною, його досвід використовуватиметься у створенні регіональних академічних університетів у Харкові, Дніпропетровську, Львові та Одесі.

Питання створення Київського академічного університету розглядається в контексті реформи вищої освіти, серед пріоритетів якої – забезпечення якості вищої освіти, посилення у ній наукової складової та розвиток автономії вищих навчальних закладів. Важливою складовою цього процесу є підвищення конкурентоспроможності українських навчальних закладів, що супроводжується модернізацією мережі ВНЗ.

Також створення академічного університету є необхідним для забезпечення підготовки наукових кадрів для наукових установ і вищих навчальних закладів, формування нової генерації національної наукової еліти природничо-математичної та інженерно-технічної сфер, створення можливостей для самореалізації талановитої молоді в Україні.

Таким чином, створення Київського академічного університету як державної наукової установи подвійного підпорядкування є вкрай необхідним для забезпечення проривного розвитку нашої держави в галузі фундаментальних і прикладних досліджень за моделлю поєднання освіти, науки й інновацій, а також при підготовці висококваліфікованих наукових кадрів для вітчизняних наукових установ і вищих навчальних закладів та з метою сприяння інтеграції у світовий освітньо-науковий простір. А підвищення освітніх стандартів, реалізація наукових напрацювань мають призвести до нової якості соціально-економічного розвитку, посилити обороноздатність країни.

Нагальною проблемою вітчизняної науки є інтеграція до світового наукового простору. Україна має зайняти гідне місце у міжнародному розподілі наукової праці. Необхідна робота зі створення в провідних

наукових установах НАН України та провідних університетах умов для перетворення їх на центри реалізації міжнародних проектів і програм. Для цього потрібно розширювати практику залучення до досліджень зарубіжних вчених в рамках наукового обміну, участі вітчизняних вчених у наукових, науково-технічних та інноваційних проектах інших країн і великих корпорацій, різних міжнародних форумах, а також в міждержавних наукомістких проектах тощо.

В умовах незначних обсягів фінансування вітчизняним вченим потрібно визначити свої конкурентні переваги у порівнянні з іншими країнами та сконцентруватися на відповідних напрямках розвитку науки. Ці напрями повинні формуватися, виходячи з прогнозів розвитку науки і технологій у світі. Враховуючи фінансові можливості, важливо зосередити ресурси на невеликому колі перспективних напрямів і започаткувати реалізацію 5-10 державних програм у тих галузях науки, в яких українські вчені можуть показати результати світового рівня.

Проблеми дослідницької інфраструктури мають вирішуватися поширенням практики створення центрів колективного користування науковим обладнанням, де також буде забезпечено доступ до сучасної науково-технічної інформації. Крім того, потрібно створити загальну відкриту базу даних експериментального обладнання та інформаційної інфраструктури і запровадити систему відповідних грантів на їх модернізацію та підтримку функціонування.

З метою поліпшення координації роботи наукових установ, суб'єктів економічної діяльності, навчальних закладів та органів влади необхідно (у тому числі відповідно до рекомендацій експертів Європейської Комісії) розробити єдину міжвідомчу Стратегію розвитку науково-технологічної та інноваційної системи.

Наслідком реформування науки та освіти в Україні, налагодження їх тісної взаємодії, має стати формування системи інноваційного розвитку

вітчизняної економіки, ефективного функціонування державних та суспільних структур, забезпечення національної безпеки.

5. Стан освіти на тимчасово окупованих територіях та шляхи подолання впливу російської агресії на вітчизняну систему освіти

Російська агресія проти України вплинула на систему освіти на трьох територіальних рівнях: 1) окуповані території; 2) прифронтові райони й території розселення біженців і переселенців; 3) загальнодержавний рівень (оскільки війна стала реальністю для всієї держави, а отже, вимагає відповідних змін у змісті, формах та організації освітнього процесу і в середній, і у вищій школі)⁶⁶. Відтак, ефективна нейтралізація її наслідків в цій сфері, а також вироблення дієвої стратегії захисту українського гуманітарного простору в цілому можливі лише за умови реалізації комплексних і узгоджених заходів на всіх зазначених територіальних рівнях.

Довідково: Внаслідок бойових дій та злочинної діяльності російських військ і найманців незаконних збройних формувань сепаратистів в окремих районах Донецької та Луганської областей зруйновано чи зазнали ушкоджень сотні освітніх закладів усіх рівнів: у Донецькій області частково або повністю зруйновано 176 загальноосвітніх шкіл, 86 дошкільних закладів, 28 професійно-технічних і 19 вищих навчальних закладів, на Луганщині зазнали руйнувань різного ступеня близько 40 шкіл і дошкільних навчальних закладів. Деякі з них у результаті прямих влучань мін та артилерійських снарядів досі потребують капітального ремонту або не підлягають відновленню взагалі.

За даними Міністерства освіти і науки України, від початку бойових дій на Донбасі з тимчасово окупованих районів було евакуйовано 16 вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації. На підконтрольній терористам території в Донецькій області залишилися 515 шкіл і 558 дитячих садків, в Луганській – відповідно, 366 та 297⁶⁷.

Тяжкість втрат для освітньої системи України та українського суспільства стає особливо наочною з огляду на провідне місце освіти Донбасу до війни. Так, Донецька область посідала друге місце в державі за

⁶⁶ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с., с. 279.

⁶⁷ Половина шкіл на Донбасі залишилися на непідконтрольній Україні території [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/polovina-shkol-donbasse-ostalis-nepodkontrolnoy-1441388143.html>

кількістю загальноосвітніх навчальних закладів і перше – за кількістю учнів, що в них навчалися.

Певне зниження масштабу та інтенсивності бойових дій на Донбасі впродовж 2016-2017 рр. дозволило частині молодих громадян повернутися до навчання (за оцінками Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), станом на 2015 р. до 50 тис. дітей у регіоні через бойові дії не мали змоги отримувати освіту⁶⁸).

Актуалізація нових проблем.

По-перше, внаслідок шовіністичної українофобської політики, яка провадиться російськими окупантами та їх пособниками в ОРДЛО, навчальні програми освітніх закладів були спотворені введенням нетипових (часом навіть відверто пропагандистських) предметів (як-от «Язык народов Донбасса», «Литература народов Донбасса», «История Отечества», «Уроки гражданственности Донбасса» тощо). Саме викладання здійснюється не за програмою та матеріалами МОН України, а за завезеними російськими підручниками, що не може не позначатися негативно на якості та результатах освіти. В окупованому РФ Криму викладання взагалі здійснюється на 100 % за російськими програмами і матеріалами.

По-друге, масово порушуються мовні права громадян в освітній сфері. Зазначене, окрім іншого, зафіксоване в проміжному рішенні Міжнародного Суду ООН у справі «Україна проти Росії» від 19 квітня 2017 р.

Ще у 2015 р. Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ та Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин у своїх звітах відзначали той факт, що «навчання українською мовою та її вивчення в Криму скорочується через тиск на адміністрації шкіл, вчителів, батьків та дітей з метою припинити викладання українською мовою та її вивчення». Як відзначають експерти, на момент вторгнення російської армії та анексії півострова в школах Криму українською мовою навчалось 12,6 тисяч дітей

⁶⁸ ЮНІСЕФ: Через війну на Донбасі діти платять найвищу ціну // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/20/7052702/>

(близько 7,5 %). У вересні 2015 р. ситуація суттєво змінилася. Українською мовою навчалося 949 дітей, що становило 0,5 % від загальної кількості учнів. Навчання було організовано в 22 загальноосвітніх закладах 13 районів Криму. У 2015-2016 навчальному році було відкрито лише 2 перших класи з українською мовою навчання. У двох школах навчання проходило з 1 по 9 класи з українською мовою навчання (м. Алушта, м. Феодосія). Окрім того, слід зазначити, що, відповідно до законодавства країни-окупанта, навчання у 10-11 класах відбувається виключно російською мовою⁶⁹. Аналогічні тенденції спостерігаються і в окупованих Росією ОРДЛО. В 2016-2017 навчальному році ситуація тільки погіршилася.

Зважаючи на скасування Держдумою РФ пріоритету міжнародного права над національним, згадане рішення МС ООН навряд чи істотно на щось вплине. Крім того, українська мова та символіка на окупованих територіях прямо позиціонуються як маркери ворога.

По-третє, учнів і студентів систематично намагаються залучити до протиправної терористичної діяльності РФ та російсько-сепаратистських НЗФ через добровільно-примусову (коли факультативну та позаурочну, а коли й фактично замість навчання) участь у різноманітних мілітаризованих заходах (на кшталт «навчальних військово-польових зборів») та воєнізованих таборах (військово-спортивних, військово-патріотичних, спортивно-оздоровчих тощо), заходах, які глорифікують керівництво РФ і самопроголошених «республік», а також бойовиків т. зв. «ДНР», «ЛНР», «Новоросії» тощо (комунікативних заходах, засіданнях «клубів» на кшталт «Патриот» з тематикою «Донбассу славу мы поем» (окремо для 1-6 та 7-11 класів), «виховних годинах» на кшталт «Я – гражданин Донецкой народной республики», конкурсах пропагандистських творів на кшталт «Герои нашей школы: наши выпускники - военнослужащие армии ДНР», змаганнях і виставках, приурочених до російських державних свят, тощо) і т. д.. На жаль,

⁶⁹ О. Охредько: как в Крыму будут учить украинский язык // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/blogs/55507/>

численні публічні викриття (як на національному, так і на міжнародному рівні) цієї протиправної діяльності російських спецслужб щодо української молоді не допомогли виправити цю ситуацію і не примусили РФ відмовитися від своїх злочинних інтенцій. Навіть навпаки – враховуючи тенденції в гуманітарній (зокрема, молодіжній та освітній) політиці Росії, можна прогнозувати, що ситуація в ОРДЛО та Криму в цьому аспекті тільки погіршуватиметься.

Зрозуміло, що все зазначене значно ускладнює опанування громадянами України на тимчасово окупованих РФ територіях знаннями, необхідних для подальшого навчання в українських закладах освіти, та потребує адекватної реакції з боку Української держави.

Дії Української влади та громадськості. Минулого року було ухвалено низку нормативно-правових актів, завдяки яким було врегульовано діяльність переміщених ВНЗ, що зумовило полегшення умов вступу до українських ВНЗ дітей з окупованих ОРДЛО, Криму та мешканців т. зв. «сірої зони». Цього року значним кроком в напрямку забезпечення освітніх прав внутрішньо переміщених осіб і громадян України, які проживають у підконтрольних російським терористам ОРДЛО та Криму, стало ухвалення 16 травня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо забезпечення права на здобуття вищої освіти осіб, місцем проживання яких є тимчасово окупована територія України». Цим Законом передбачено квоту обсягом 1000 місць державного замовлення за результатами вступних іспитів для навчання у ВНЗ Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей для мешканців із тимчасово окупованої території Донбасу та Криму. Діючи на випередження, МОН України оприлюднив наказ від 13 березня 2017 р. № 369 «Про затвердження Положення про екстернат у загальноосвітніх навчальних закладах», яким було передбачено спрощення правил зарахування до екстернату у загальноосвітніх навчальних закладах для мешканців з

тимчасово окупованих територій та осіб, місцем проживання яких є територія проведення АТО. Крім того, для школярів і випускників з ОРДЛО та Криму введено додаткову сесію складання вступних іспитів до ВНЗ України (з 3 по 12 липня), запущено спеціальний сайт (<http://dostupnaosvita.com.ua>) з інформаційними, методичними та навчальними матеріалами, а також передбачено значні заходи безпеки: всі їх персональні дані при поданні документів будуть шифруватися, аби уникнути їх витоку у відкритий доступ⁷⁰. У такий спосіб держава не просто надала додаткові можливості для українців, які стали жертвами військових дій і окупації, – вона фактично подала співвітчизникам чіткий і недвозначний сигнал, що про них не забули, що, попри всі інсинуації російської пропаганди, вони не є громадянами «другого сорту» для України, що їх чекають на Батьківщині.

Довідково: За даними Міністерства освіти і науки України, в ході вступної кампанії в 2016 році в Україні діяли 12 освітніх центрів «Крим-Україна» і 28 освітніх центрів «Донбас-Україна», куди звернулися близько 3 тисяч осіб зі східних регіонів і близько 350 осіб з Криму. Загалом до університетів України через освітні центри «Крим-Україна» вступили понад 150 осіб, через «Донбас-Україна» – 855 осіб. В цілому на «гарячу лінію» надійшло 4120 дзвінків, у тому числі з Криму і з Донбасу – близько 3 тисяч. 2016 року вперше за два роки МОН України відзначило зростання кількості вступників до ВНЗ з тимчасово окупованих територій⁷¹.

Слід також відзначити плідну та конструктивну участь громадськості (зокрема, Координаційного центру переміщених ВНЗ, ГО «Відкрита політика» та ін.) у спільних діях, спрямованих на забезпечення освітніх прав громадян України з тимчасово окупованих територій під час вступної кампанії-2016. Очевидно, що таку практику симбіотичної взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства слід всіляко вітати та заохочувати і у наступні роки.

⁷⁰ Фамілії абитуриєнтів із Криму і Донбасу будуть шифруватися // [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/obrazovanie/familii-abiturientov-iz-krima-i-donbassa-budut-shifrovatsya/173621/>

⁷¹ Кількість вступників до ВНЗ з окупованих територій вперше за 2 роки збільшилась – МОН // [Електронний документ]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-doneccina/2090989-kilkist-vstupnikov-do-vnz-z-okupovanih-teritorij-vperse-za-dva-roki-zbilsilasa-mon.html>

В цьому контексті слід відзначити, що, за попередніми даними, тимчасове припинення перевезення вантажів (ТППВ) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей, запроваджене Указом Президента України від 15 березня 2017 р. № 62/2017 на виконання рішення РНБО України «Про невідкладні додаткові заходи із протидії гібридним загрозам національній безпеці України», незважаючи на побоювання деяких експертів, не призвело до відчутної зміни інтенцій громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, в освітній сфері (зокрема, щодо здобуття вищої освіти). Втім, остаточні висновки щодо цього можна буде робити після завершення вступної кампанії-2017 (об'єктивним індикатором можуть служити показники кількості звернень громадян, що мешкають на тимчасово непідконтрольних територіях, до освітніх центрів «Донбас-Україна» та кількості вступників до українських ВНЗ з числа випускників середніх шкіл ОРДЛО).

Напрями подальшої роботи. Важливим напрямком державних зусиль є забезпечення належного функціонування ВНЗ, евакуйованих з окупованої території. Для цього необхідне вирішення низки питань правового характеру, зокрема врегулювання та оновлення юридичного статусу таких ВНЗ відповідно до нових умов, матеріальної бази та показників студентського й викладацького складу. Крім того, для таких університетів доцільно переглянути нормативи щодо кількості викладачів і студентів (з огляду на об'єктивну неможливість збереження первинного викладацького та студентського складу – з незалежних від них форс-мажорних причин).

При подальшому виробленні державної стратегії (а так само – і окремих заходів) в освітній сфері важливо враховувати інтенції та зусилля агресора, спрямовані на подальший відрив Донбасу від України. Причому, зазначене зовсім не обов'язково означає повну (на зразок Криму) інтеграцію самопроголошених «республік» до РФ, а може втілюватися в інших формах: від офіційного повного/часткового визнання т. зв. «ДНР» та «ЛНР», їх

об'єднання у єдине псевдодержавне утворення, інтеграції їх «збройних сил» до ЗС РФ (за зразком Південної Осетії), до простого визнання Росією (у тому числі і передусім – на регіональному рівні) документів про освіту, отриману в освітніх закладах на непідконтрольних Україні територіях (що вже частково реалізовується).

Задля недопущення переорієнтації мешканців тимчасово непідконтрольних районів на Росію в гуманітарно-культурному аспекті, а також забезпечення реалізації освітніх прав громадян України необхідним є продовження практики спрощеного вступу випускників середніх шкіл з ОРДЛО та Криму до українських ВНЗ та посилення інформування мешканців щодо перспектив отримання освіти в інших регіонах України.

Проблема соціалізації дітей війни ХХІ сторіччя є серйозним викликом для української системи освіти і для суспільства загалом. Війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань, а й дискредитує норми моралі мирного життя, норми права та діалог як засіб досягнення цілей, що значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Актуальним є формування позитивного інформаційно-культурного контексту для такої соціалізації, що особливо важливо з огляду на масову, цілеспрямовану й системну роботу терористичних організацій та їхніх російських кураторів з дітьми та молоддю. Найбільшу стурбованість викликає навіть не кримінально-правовий аспект, а соціально-політичний: ймовірно, що молодь Донбасу може поповнити лави екстремістської проросійської п'ятої колони в Україні, ставши «втраченим поколінням».

В умовах протистояння Української держави зовнішньому ворогу вітчизняна система освіти має функціонувати як потужний засіб утвердження української державницької свідомості й ідеології (передусім поміж учнівської й студентської молоді та в учительсько-викладацькому середовищі, яке разом із впливом засобів масової інформації відіграє важливу роль у формуванні думок широкого загалу). Це потребує особливого

акценту на викладання предметів гуманітарного циклу, у тому числі, вдосконалення навчальних програм з української мови та літератури, вітчизняної та всесвітньої історії, суспільствознавства, запровадження елементів сучасної медіаосвіти в наявні навчальні курси.

Пріоритет в системі освіти має надаватися кадровим питанням задля недопущення використання шкільних класів та університетських аудиторій як майданчиків поширення антиукраїнської пропаганди та міфологем «руського мира».

Очевидно, що повноцінна реалізація права на отримання освіти для громадян України – мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму можлива тільки за умови повернення цих районів під юрисдикцію Української держави. Проте на поточному етапі необхідно вести планомірну та проактивну роботу в освітній сфері тимчасово окупованих районів. Передусім ідеться про налагодження й удосконалення дистанційних форм навчання, завдяки чому всі охочі отримають можливість опанувати українські навчальні програми, скласти іспити екстерном та отримувати відповідні документи державного зразка з подальшою можливістю вступу до українських професійних та вищих навчальних закладів.

Загалом питання впливу російської агресії на національну систему освіти та проблем освіти на тимчасово окупованих територіях, з огляду на їх комплексність і значущість, потребують окремого ґрунтовного дослідження.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Серед чинників, що визначають актуальні для національної безпеки проблемні зони в освітній системі, з яких випливають критерії національної безпеки в освітній сфері, виділяються такі:

- рівень вивчення суспільствознавчих предметів (історія, політична та правова системи, єдині національні цінності);

- рівень знання іноземних мов;
- рівень опанування природничих наук, математики, а також практичних навичок, необхідних для освоєння сучасних професій, у тому числі пов'язаних із забезпеченням національної безпеки;
- доступність середньої освіти (в українських умовах – негативні наслідки можливого погіршення рівня доступності та якості середньої освіти);
- ступінь соціальної нерівності (в українських умовах – між багатими і бідними, між містом і селом);
- здатність системи залучати, готувати і винагороджувати висококваліфікованих учителів;
- ступінь відповідності знань і навичок, які дає система освіти, потребам економіки і завданням, що стоять перед державою і суспільством.

Для подолання недоліків у роботі системи освіти, пов'язаних з потенційними загрозами національній безпеці, може бути доцільним вжиття ряду заходів з урахуванням вітчизняних реалій та особливостей. Так, реформування середньої освіти, що передбачає суттєве оновлення навчальних програм, дає змогу внесення до них відповідних змін у пріоритетних навчальних напрямках (природничі науки, технології, математика, іноземні мови, предмети суспільствознавчого циклу). Зовнішнє незалежне оцінювання та система державних підсумкових атестацій дозволяють оперативно і докладно визначати поточний стан та динаміку результатів навчального процесу за пріоритетними дисциплінами. Щодо можливостей вибору для учнів і батьків, то в нинішніх вітчизняних умовах оптимальним варіантом поліпшення становища видається запровадження додаткових механізмів стимулювання навчання за пріоритетними напрямами, доступне для усіх здібних молодих людей, незалежно від майнового стану їхніх родин (у тому числі дистанційне навчання, предметні олімпіади,

колективні проекти, підтримка студентів, що навчаються за пріоритетними спеціальностями).

Найбільш значущими у безпековому вимірі освітніми напрямами, що мають визначати конкретні заходи освітньої політики є:

- збереження високих показників охоплення освітою при поліпшенні її якості;
- поліпшення стану вивчення пріоритетних груп навчальних дисциплін, передусім природничо-наукового, суспільствознавчого (у тому числі євроінтеграційного), інформаційно-технологічного напрямів, а також іноземних мов;
- розширення сфери вживання української мови з метою зміцнення національної ідентичності та протидії маніпуляціям з боку властей РФ, які використовують російську одночасно як засіб впливу і потенційний маркер «іншості»;
- європейський освітній компонент (європейська історія, правова, політична система ЄС, європейські цінності, Україна як невід’ємна частина єдиної європейської цивілізації);
- опанування підприємницьких навичок, заохочення автономної ініціативності, а також навичок, необхідних для колективної роботи і творчості;
- оновлення форм і змісту освіти з метою кращої підготовки молодих громадян до ефективної праці і захисту України;
- активне впровадження медіаосвіти як засобу підвищення рівня підготовки до самостійного життя і одночасно протидії інформаційній агресії;
- коригування структури підготовки кадрів з метою забезпечення її відповідності потребам національної економіки.

У сфері професійної підготовки надзвичайно важливим є тісний взаємозв'язок між сферами освіти і праці. Це вимагає володіння інформацією про зміни попиту на професійні навички для оперативного реагування системи освіти та професійного навчання на структурні зміни в економіці й суспільстві. Успіх ініціатив у цих сферах визначається кореляцією із завданнями економічної та соціальної політики. Забезпечення затребуваності підготовлених системою професійної освіти і навчання фахівців на ринку праці вимагає вирішення ряду завдань:

- створення структур, відповідальних за стратегічне прогнозування освітньо-кваліфікаційних потреб ринку праці як на національному, так і на регіональних рівнях;
- розробка та запровадження ефективних для України сучасних методик стратегічного прогнозування освітньо-кваліфікаційних потреб ринку праці;
- визначення потреб у кваліфікаціях не лише на національному, а й на регіональному та місцевому рівнях і навіть на рівні підприємств;
- залучення роботодавців до процесу підготовки кадрів різного освітньо-кваліфікаційного рівня на всіх стадіях процесу: планування обсягів і напрямів підготовки, створення навчальних програм, працевлаштування по закінченні навчання, перепідготовка та підвищення кваліфікації;
- формування системи інформування закладів професійного навчання, служб профорієнтації й зайнятості щодо ситуації та прогнозів на ринку праці для коригування навчального процесу;
- враховуючи динамічність ринку праці та необхідність швидкого реагування на його запити особливої ваги набуває розвиток системи освіти протягом життя та дистанційної освіти.

Для національної безпеки України значення освітньої реформи в частині освіти протягом життя визначається такими її складовими:

- додаткова професійна освіта – сприяє формуванню професійної основи кадрового потенціалу сучасної високотехнологічної економіки. Споживачами послуг даного напрямку неперервної освіти є соціально адаптована частина населення, яка отримує освіту послідовно на всіх її рівнях, відповідно до своїх життєвих прагнень та потреб економіки;

- освіта, спрямована на адаптацію й реабілітацію соціальних і професійних груп, не здатних самотійно пристосуватися до швидкозмінного соціального середовища. До такої освіти залучаються також громадяни, які через різні причини не мають доступу до формальної системи професійної освіти, що створює для них загрозу десоціалізації;

- задоволення різноманітних індивідуальних освітніх потреб громадян, наприклад, мовної підготовки, отримання психологічних, культурологічних та інших знань, комунікативних навичок, спеціальних умінь тощо.

Ці складові сприяють підвищенню якості людського капіталу, розвитку економіки, зниженню рівня безробіття і соціальної напруги, задоволенню особистих потреб громадян, і тому відіграють значну роль у забезпеченні національної безпеки держави.

Вирішення основних завдань реформування української науково-освітньої системи, які прямо або опосередковано впливають на національну безпеку мають на меті: високоякісну освіту, науковий результат та інноваційні технології, впроваджені в економіку країни. Одним із важливих засобів досягнення такої мети є інтеграція освіти і науки, синергійний розвиток яких сприятиме становленню інноваційної економіки, формуванню нової якості суспільно-державних відносин, забезпечить належний рівень безпеки, для чого необхідно:

- упорядкувати організаційно-правові засади, що визначають розвиток освіти та науки, передусім форм організації взаємодії ВНЗ та інститутів НАНУ, механізмів реалізації угод наукових колективів з високотехнологічним виробництвом, зокрема, в оборонній сфері, а також забезпечення державно-приватного партнерства у сфері наукових розробок;
- забезпечити достатнє фінансування спільних освітньо-наукових проектів інститутів НАНУ та дослідницьких університетів МОН, які мають надавати елітну освіту та проводити інноваційні наукові дослідження;
- проводити політику фінансового та податкового стимулювання ВНЗ та наукових установ, які розвивають науку, спеціалізуються на створенні інноваційних знань;
- використовуючи досвід кращих європейських і світових наукових установ та освітніх закладів, модернізувати систему підготовки кадрів вищої кваліфікації для науково-освітньої та інноваційної сфер, створити дієві механізми підтримки молодих учених, розширення кар'єрних перспектив докторів і постдокторантів, припинення еміграції дослідників, забезпечення соціального захисту науковців.

Важливими чинниками нейтралізації та подолання впливу російської агресії на вітчизняну систему освіти є:

- вироблення дієвої стратегії захисту українського освітнього простору, за умови обов'язкового врахування, що такий вплив здійснюється на трьох територіальних рівнях: 1) окуповані території; 2) прифронтові райони й території розселення біженців і переселенців; 3) загальнодержавний рівень;
- створення в межах прифронтової зони максимального контрасту («вітрини демократії») в питанні задоволення економічних, соціальних культурно-освітніх потреб жителів районів Донбасу, що мешкають на підконтрольній Україні території, та громадян, котрі перебувають на окупованих РФ територіях ОРДЛО;

- реалізація комплексних заходів підтримки ВПО (передусім дітей та молоді), створення системних механізмів їхньої інтеграції в український суспільний ландшафт. Йдеться, зокрема, про вибір місця проживання, вирішення житлових питань, доступ до освіти, забезпечення роботою, фактичне забезпечення інших соціальних та громадянських прав тощо.

- активізація державної політики в освітньо-науковій, культурній, інформаційній сферах тощо, що з необхідністю передбачає цілеспрямовану роботу з дітьми та молоддю з окупованих територій. Зокрема, слід забезпечити підготовку фахівців у сфері дистанційної освіти, створити умови (пільгове оподаткування, відкриті конкурси забезпечених державним фінансуванням проектів, тощо) для залучення до розвитку дистанційної освіти ІТ-компаній, забезпечити системну роботу з виконання Наказу МОН України № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді», активізувати розроблення та впровадження в освітні програми елементів сучасної медіаосвіти як ефективного засобу протистояння маніпулятивним технологіям, дієвого інструменту формування здатності до критичного сприйняття інформації та самостійного мислення;

- прискорити завершення розробки та затвердження Концепції Державної цільової наукової програми довгострокового розвитку педагогічних і психологічних наук на період до 2025 року, в якій поміж стратегічних пріоритетів наукових досліджень у сфері педагогічних і психологічних наук (крім на сьогодні передбачених теорії та практики, яка стосується соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців з місць воєнних конфліктів, сімей поранених і загиблих) визначити також практику надання психологічної допомоги учням і студентам, які безпосередньо постраждали внаслідок гуманітарної катастрофи на Донбасі.

Відділ гуманітарної безпеки,

(Т.В. Черненко, М.М. Карпенко, В.С. Лозовий, С.О. Зубченко, А.Ю. Іщенко)